

DOBRICA ĆOSIĆ - OTPADNIK

PRVA GLAVA

1

Tamo, na zapadu i severu Evrope počeo je drugi evropski rat, koji mora biti i naš i svetski. Za sada, rat je za nas ovde čitanje novina i zabava staraca. Ako smo na početku prošlog svetskog rata svi mi u Evropi imali otadžbine, danas je, rekao bih, imaju jedino Nemci. A mi ostali - samo beznade.

Sutradan po Mileninom odlasku iz Beograda u mom poštanskom sandučiću našao sam paket sa stenografskim beleškama sa moskovskih suđenja, prevedenih na francuski, pisma za Milenu i Vladimira, jedan broj "Njus Kronikla" sa člankom o moskovskim procesima engleskog advokata i "kraljevskog savetnika" D. N. Prita, i još nekoliko isečaka iz američke i francuske (dakle, buržoaske, antikomunističke) štampe, u kojima se piše o pravnoj zasnovanosti moskovskih suđenja i presuda. Sve mi je to poslao moj prijatelj Bogdan Dragović, s namerom da mi i tim činjenicama dokaže da su moja osporavanja moralne zasnovanosti tih suđenja i pravednost smrtnih kazni okrivljenih boljševičkih vođa, trockistička i neprijateljska.

Ta me pošiljka jako uznemirila. Njen donosilac se nije usudio ili nije hteo da mi je direktno preda, najverovatnije zato što sam pod partijskim bojkotom. Pomišljao sam da mi je Petar Bajević ubacio tu pošiljku. Ali, sudeći po njegovom ponašanju one noći u razgovoru sa mnom, on nije imao nikakvih razloga da mi tu Bogdanovu pošiljku ne preda u ruke. Predajući Vladimiru pismo, zamolio sam ga da mi pokaže datum i još sam se više zbunio kada sam pročitao "Juli 1938. god.". Dakle, to je pismo pisano pre punih trinaest meseci i pre članka u Proleteru "Maska je pala". Zašto mi tek sada primamo tu poštu? Da li je to Bogdanova ili kurirova volja? Vladimir nije hteo da mi pokaže sadržaj očevog pisma. Pismo Mileni, naravno, neću da otvorim, pa će mi sve do njenog povratka toliko zakašnjenje Bogdanove pošiljke ostati mučna zagonetka.

Čitam stenografske beleške sa moskovskih suđenja, čitam, sumnjam u svoje oči; sumnjam u verodostojnost tog teksta; sumnjam u postojanje sveta u kome se to zbiva.

Sudilo se, dakle, vođama prve socijalističke revolucije kao neprijateljima i izdajnicima te revolucije; tvorcima sovjetske države kao imperijalističkim i fašističkim agentima; Lenjinovim drugovima i teoretičarima boljševizma kao kriminalcima i ubicama. A oni su priznali sve optužbe, veličali i slavili Staljina, svog tužioca i sudiju, svog ubicu; oni se na suđenjima nisu borili za čast i život, oni su se borili za svoju sramotu i smrt. Nisam čuo ni pročitao da su se ikada i ikoji pokajnici toliko ponizili.

Jesam li ja zaista sa reakcionarnog, buržoaskog stanovišta sumnjao u sovjetski sud i Staljina, podlegao antisovjetskoj propagandi, izdao svoje ideale i svoje drugove? Zar je Bogdan Dragović u pravu što me onako svirepo napao? Zar je i ovaj sramni bojkot partije opravdan? Obuzeo me neki gadljiv stid od sebe i svih ljudi.

Dva dana i dve noći nisam izlazio iz sobe. Pio sam kafu i pušio. Otkako je Katarina u bolnici, Vera me više ne posećuje pred ponoć, a ja sada zbog toga više ne patim. Prijatelj mi je potrebniji no ikad, a ja ga nemam za ovakvu muku. Milena je u Parizu, jedva čekam da se vrati. Strah me da se zbog mene ne razvede sa Bogdanom. Dotukla bi me ta njena žrtva. I sa Vladimirom se nešto neobično zbiva. Vukašin prima političke prijatelje, te tragikomične spasioce srpskog naroda, sluša sve emisije Radio-Londona i ne shvata zašto me ne uzbuđuju vesti o nemačkom brzom osvajanju Poljske. Njemu neću da pokažem šta čitam. Ne mogu ni sada da podnesem njegov antiboljševizam.

Razmišljam, pitam se: šta se to zbilo u toj tragičnoj i nepredvidljivoj Rusiji? Toliki pokolj svojih nije izvršen ni u jednoj borbi za presto, ni u jednom građanskom ratu, ni u jednoj crkvi. Koliko znam, ni u jednom verskom ratu, revoluciji i inkviziciji nije bilo toliko značajnih jeretika i otpadnika, kakvi su ovi boljševički - Trocki, Buharin, Zinovjev, Kamenjev, Rikov, Tuhačevski, Bliher i njihovi drugovi. Šta je onda s tom ideologijom i tim društvom ako su ih toliki i takvi ljudi izdali? Ako su izdajnici, oni su nesumnjivo najgori izdajnici u ovom veku. Ako to nisu, ako je, dakle, ovo laž, onda je u Rusiji pobedila kontrarevolucija, koja dokazuje da su ideali neostvarivi, da je čovek egoističko ništavilo, kome su ideje i ideali samo sredstva za obmanu i potčinjavanje ljudi. U oba slučaja poražen je čovek. Zlo je, dakle, istorijska priroda čovekova.

Ali kako je moguće da se ta nihilistička groteska u moskovskim sudnicama odigra tako savršeno, bez ijednog incidenta, pred zapadnim diplomatama i stručnim posmatračima iz Evrope i Amerike, profesionalnim lovcima grešaka i podvala, koji ne uočiše nijednu nesaglasnost optužbe i priznanja okrivljenih? Nije poznato da su ljudi na jednom sudskom procesu bili teže okrivljeni, a da za njihove krivice nije pružen nijedan materijalni dokaz, pa ipak, oni su svi odreda priznali krivice za koje su optuženi, osuđujući sami sebe na prezir, gađenje i smrt. Da je to učinio jedan čovek ili nekoliko ljudi, i onda bi to bilo neshvatljivo i neubedljivo. Međutim, to su učinile desetine i desetine velikih revolucionara, starih robijaša i sibirskih stradalnika za svoju ideju, heroja građanskog rata, vodećih ljudi savremene Rusije. Zašto se stari boljševici nisu branili, zašto su svi optuživali sebe na tim suđenjima?

Razlozi bi mogli biti ovi: nepodnošljiva mučenja u istrazi i strah da se ona ne ponove (zar se među njima nije našao baš niko ko može da izdrži ta mučenja?); ucene da će im pobiti decu, ženu, porodicu ako ne priznaju optužbe (boljševici sa spremnošću da sve žrtvuju svom idealu - morali bi, bar neki od njih, Buharin ili Zinovjev, na primer, da pristanu i na tu žrtvu za svoju ideju i svoju čast); dato im obećanje da će takvim držanjem zaslužiti milost i život (zar se među takvim ljudima nije našao niko ko ima toliko dostojanstva da ne pristane na takvo poniženje; zar se među timiskusnim borcima,

poznavao Staljina i ljudi uopšte, nije našao čovek koji ne veruje obećanjima da se priznanjem spasava glava, tim pre što su ovi sa poslednjih suđenja znali da pomilovanja nema?).

Možda su priznavali optužbe u svojoj fanatičnoj odanosti partiji, sa svešću da joj se otporom i nepriznanjem nanosi politička šteta i ruši ugled Sovjetskog Saveza u svetu, doprinosi razočaranju u socijalizam i Staljina (ne mogu svi oni biti tertulijanski fanatici; ima među njima teoretičara i intelektualaca, umnih ljudi koji ne bi pristali na ulogu žrtvenog jarca); možda su postali apsolutno ravnodušni prema svim ljudskim vrednostima i vrlinama pa su im život, dostojanstvo i čast izgubili svaku vrednost i smisao (ne može se verovati da su svi ti veliki borci za novi svet, ljudi koji su se decenijama borili za ideal, za nekoliko meseci u zatvoru postali toliko razočarani i apsolutno ravnodušni prema svemu); možda su se toliko zgadili na svet i ljude, pa su želeli samo što pre i jednostavnije da skončaju (takvo gašenje životnog nagona kod takvih ljudi moguće je postići, koliko znam, samo nekom drogom i anestetikom); možda su svi oni odjednom postali takvi cinici da su svojim najnedostojnijim samooptužbama hteli da izvrgnu ruglu čovekove vrednosti i njegove institucije, pa su se na streljanju smejali i sprdali sa ubicama i svima nama koji smo im verovali...

Ne znam, ne razumem zašto se to dogodilo baš tako kako se dogodilo. Obuzima me strava pred sutrašnjicom. I ja sam u predvorju moskovske sudnice. Čekam drugove da me uvedu. Ćutim i zurim u zid.

Čujem Bogdana u našem poslednjem razgovoru o moskovskim suđenjima, koji smo vodili u Paviljonu nauke na Svetskoj izložbi u Parizu: "Kako ti, Ivane, možeš da sumnjaš da se u socijalističkom društvu sudi nevinim ljudima?" "A kako ti, Bogdane, možeš da ne sumnjaš da su Zinovjev, Buharin i Kamenjev, na primer, neprijatelji socijalizma i agenti imperijalističkih država?" "A zašto da sumnjam? U socijalizmu ne može nevin čovek biti osuđen. Čim su osuđeni, sigurno su krivi." "Ako je moguće da je Buharin neprijatelj, zašto nije moguće da je i Staljin neprijatelj i izdajnik socijalizma?" "Otkud ti, Ivane, ta ludačka misao? Znaš li ti čija je to ideja? Trockog! Da, Trockog." "Možda je Trocki u pravu", rekao sam i ugrizao jezik. Bogdan je prebledeo i promucao: "Kako Staljin može biti neprijatelj socijalizma?!" "A zašto da ne može? Ako Trocki, Buharin i Kamenjev mogu biti izdajnici, zašto to ne mogu biti Staljin, Molotov, Vorošilov? Baš onako kao što je Jagoda." "Sholastičke brbljarije!" "Dobro, neka Staljin i nije neprijatelj. Ali, zar ti ne možeš da pretpostaviš da on greši? Svaki čovek, i najbolji čovek može da pogreši." "Pa naravno da može! Svaki čovek može da pogreši. Međutim, partija ne greši." "Ti si ortodokсни dogmatik, Bogdane! Za tebe je sumnja greh. A sumnja je pretpostavka i nauke i slobode, i pravde. Svega što čovek radi." "To su liberalističke, to su individualističke fraze! To je logika svih oportunističkih i kapitulanti." "Što se tiče pogrešivosti partije, ako i pogreši neka njena ćelija, neki njen deo, neki njen funkcioner, partija kao istorijska avangarda u strategiji borbe i ciljevima nikad ne greši. Ona je, shvati jednom, svesni izvršilac objektivne istorijske zakonomernosti."

I tako dalje, sve u duhu i slovu istorijskog i materijalističkog determinizma, meni nepodnošljivog načina mišljenja.

Ko je od nas dvojice pomerio pameću? - pitao sam se onda u Paviljonu nauke, dok sam slušao o epohalnom otkriću osmoze i posmatrao borbu orhideja i demonstriranje eksperimenata osmoze ćelije, otkrića da je biološki supstrat permanentna neravnoteža i nejednakost, odnosno dinamičko uspostavljanje i rušenje ravnoteže različitih elemenata i energija osnovni zakon života. Slušajući o selektivnoj funkciji organela u ćeliji, zaključio sam da organele moždanih ćelija nisu pozitivno selektivne, pa nam mozak proizvodi i smrtonosne ideje.

Jadno i besmisleno zvučalo mi je Bogdanovo pozivanje na nekakve "objektivne istorijske zakonomernosti"!

Čitam ponovo i uviđam: optuženi i postreljani boljševici predvideli su naše "zapadne", "buržijske" i "saputničke" sumnje u sovjetski sud i istinitost njihovih krivica. Oni su se ozbiljno zabrinuli što u Evropi i čitavom svetu ljudi ne veruju da su oni izdajnici i neprijatelji Sovjetskog Saveza, pa su učinili sve da nas razuvere i izvedu iz zablude. Takvim nastojanjem oni su zaista obesmislili svaku našu odbranu njih, optuženih; oni su nas učinili naivčinama, nezalicama, reakcionarnim pravdoljupcima i antisovjetskim istinoljupcima. To je završna poruka nihilističke farse u moskovskim sudnicama. Jer Buharin, posle Lenjina i Trockog najomiljeniji boljševički vođa, na sudu se strasno razračunavao sa evropskim i američkim intelektualcima, pravnicima, piscima, novinarima, svima koji su posumnjali u zakonitost suđenja, istinitost krivice, opravdanost kazne. Sve te evropske i američke skeptike Buharin prekoreva što "ne shvataju radikalnu razliku da u našoj zemlji, neprijatelj, ljudi kakav sam ja, imaju u isto vreme podeljeno, dvojno mišljenje, a ja smatram da je to prva stvar koju treba shvatiti."

Buharin je, kako ga ja razumem, želeo da kaže da je boljševik konstitucionalno, idejno i psihološki dvostruko biće: komunist i antikomunist, revolucionar i kontrarevolucionar, patriota i izdajnik, častan čovek i pokvarenjak. Prema tome, svako može biti kriv, svako može i treba da bude osuđen ako je to potrebno i korisno partiji i vođi; svako može da osudi nevinog, bude lažni svedok, oduševljeno se saglasi sa nepravdom i neistinom. Time je Buharin porekao moralnost i duhovni integritet komunističkom pokretu, obesmislivši njegove humanističke ciljeve, moralne napore i težnje za novim društvom i novim čovekom, čineći apsurdnim dileme o sredstvima i načinima borbe za komunizam; potvrđujući da su sva sredstva dozvoljena. Ako je to hteo da nam poruči sa svoje optuženičke klupe, onda je on, s ljudske tačke gledišta, porekao istorijski smisao borenja za komunistički ideal. U tom slučaju taj cilj je poništen u moskovskoj sudnici! Jer, po Dostojevskom, zaključak iz našeg silogizma glasi: ako cilj ne postoji i ako je nemoguć i neostvarljiv, onda je zbilja sve dopušteno! Ono patetično i svirepo pitanje koje je Ivan Karamazov uputio svom bratu Aljoši, da li bi pristao da zasnuje zdanje ljudske harmonije i sreće na "neosvećenim suzicama deteta, eno onog detenceta koje je sebe udaralo pesničicom u grudi", "da li bi se saglasio da pod

tim uslovima budeš arhitekt (tog zdanja), reci, ne laži", a ovaj mu odgovorio: "ne, ne bih se saglasio" - to je pitanje savremenim istorijskim zbivanjima konačno obesmišljeno! Ta dilema - zaslužuje li harmonija i sreća čovečanstva da se za nju prolije neosvećena detinja suzica, "kap dečje krvi" - dilema koja decenijama potresa moralne umove i razlama plemenite duše Rusije i Evrope, ta dilema je posle moskovskih suđenja sasvim naivna i idilična, pripada nepostojećem svetu. Naše stvarne dileme glase danas i ovako: zaslužuje li utopija - društvo ljudske harmonije i sreće - da se zbog njega postane svirep kao Staljin, podlac kao tužilac Višinski, licemer kao Komadov, advokat optuženih, ponižen kao optuženi Zinovjev i Krestinski? Zaslužuje li zamišljeni socijalizam da se za njega aplaudira Višinskom u moskovskoj sudnici i predsedniku suda Avakumovu kad izriče smrtne presude Buharinu i drugovima? Zaslužuje li socijalizam da se takav stav i odnos smatraju normalnim i razumnim?

Bogdan Dragović i Petar Bajević čvrsto veruju da zaslužuje. Možda i zaslužuje! Možda su nas "istorijska kretanja" zaista saterala u tu nihilističku stupicu. Do naših dana, za srećnu budućnost, ideal i veru, od čoveka se nije tražilo da bude svestan podlac, svestan lažov, svesno ponižen. Svesno slep, gluv, nerazuman. Jer se tako istupa iz istorije. A to znači i iz tragedije. Prizori u moskovskim sudnicama za mene više nemaju patos i uzvišenost tragedije; oni, sve do gašenja svetla i ponoćnog muka na toj sceni, ostaju u području apsurdna i nihilizma.

Da su boljševici kojima se sudilo u Moskvi umrli sa dostojanstvom u odbrani svoje istine, sa krikom za pravdu i časnim otporom prema tužiocima i sudijama, da su umrli kao heroji i borci za svoja uverenja, socijalizam bi moralno pobedio; njemu bi duhovno pripala budućnost, on bi bio sveljudski! To se svakako nije dogodilo slučajno i sa malim razlozima.

Zašto su ti negdašnji veliki revolucionari postali saučesnici u pogubljenju velike nade našeg doba? Zašto su nam ti najveći utopisti obesmislili utopiju o novom svetu i osudili nas na realnost i "carstvo zemaljsko"? Zašto su nam ti najzaretiji sanjari našeg veka razorili san o društvu pravde i jednakosti, slobode i razuma? Zašto stari boljševici nisu u moskovskim sudnicama ostali Prometeji i svojom pobunom i žrtvom spasli nam "pustu nadu"? Zašto nisu istrajali u veri i podneli da im gavrani isključaju džigerice? Zašto su se odricanjem od dostojanstva odrekli i moralne osnove žrtve, svetlosti mučeništva, te ipak najduže zemaljske svetlosti?

U čije ime, s kojim pravom i kakvim smislom ja postavljam ova pitanja i sudim istoriji? Možda je cela ova moja muka samo moja nemoć, izraz moje "slabe građe", kako me više puta prekorevao Bogdan, jedno "literarno brbljanje" i "ideološki solipsizam", kako je na robiji označio moja slična pitanja i nedoumice onaj lucidni i dosledni drug Cvikeraš.

Satima ćutim u tišini. Kao vlaga, kao stud probija me osećanje nekog ispolinskog straha. Sam sam. Moja pobuna bila je pobuna za samoću. Istina vodi u ekskomunikaciju. Istina mi srušila veru. Blago vernicima, blago Bogdanu

i Petru! Zar i nas trojica u ovom vremenu nismo mogli da ostanemo drugovi?
Kakva je besmislica priča o ljudskom bratstvu!

Svet je, zaista, nesaglediv nespornost. Tmina u kojoj se gomila osamljenika dodiruje kad se pari i tuče. Sve to što se u dvadesetom veku zbivalo i zbiva u svetu, ako ga ja uopšte naslućujem, najbliže je onoj Ničeovoj tvrdnji da motivi svekolikog ljudskog delovanja, ono što se nazvalo istorijom, leže u mraku i bez ikakve su svrhe i smisla. A to što se tako zbiva i toliko ne vidi i ne razume, ne može se u njemu ni razumno postupati. Ni odbraniti od zla, tim pre ako ono ima lice dobra, kao što ga često ima.

2

Sine,

Tvoj rođak sa sprata spetljao se u svojim protivurečnostima i konačno je oslepeo. Pokušao sam da mu pomognem i razjasnim neke stvari i nisam uspeo. On će sigurno nastojati da svojim "istinama" i "moralom" otruje i tebe. Tvoj rođak može biti ubedljiv u svojim zabludama, jer on iskreno veruje u to što govori. Međutim, i lično častan čovek vrlo lako može postati objektivno nepošten. Mi smo danas na takvom dijalektičkom skoku istorije.

Rođak će te gnjaviti, kao što je i meni tri meseca dosađivao svojim moralističkim nebulozama: da li cilj opravdava sredstva?

Moskovska suđenja imperijalističkim agentima i izdajnicima svoje sovjetske domovine dala su povoda buržoaskim, fašističkim i socijaldemokratskim piskaralima i drekavcima da se sa svom bezočnošću i hipokrizijom obore na boljševički "amoralizam". Na žalost, i tvoj se rođak našao u tom jatuu.

Pokušaću, koliko znam i umem sa najmanje reči da ti razjasnim tu idejnu zbrku koju oko revolucionarnog morala šire i oni otpadnici kakav je tvoj rođak. Oportunisti i kapitulanti su odavno shvatili da je moralističko razglabanje najubedljivije opravdanje njihovog kukavičluka i nesprenosti na žrtvu za revolucionarni ideal. Ne zaboravljaj, hipokrizija je suština morala svakog oportuniste. Tobože u ime humanizma, oni se svim umnim moćima i domišljanjima obaraju na načelo: Cilj opravdava sredstvo, užasavajući se njegovog jezuitskog porekla i karaktera. Pri tom, ta se gospoda prave da ne znaju da to jezuitsko načelo nije reakcionarno i amoralno po sebi. Ono je amoralno samo zato što je korišćeno za reakcionarae ciljeve. Od kad postoje klase, od kad se u istoriji vodi klasna borba, ona se vodi svim sredstvima. Tvoj rođak to dobro zna, a i ti si u našoj nauci to sigurno naučio. Sve su, sine, sudbonosne pobede u istoriji dobijene korišćenjem svih sredstava. Svih! Zapamti, nije moralno pitanje da li cilj opravdava sredstva, nego je prvo i osnovno moralno pitanje - šta opravdava cilj? A naš cilj opravdavaju zakoni društvenog razvitka, dijalektika istorijskog razvoja, neophodnost i neminovnost revolucionarnog obaranja eksploatatorskog poretka i njegova zamena socijalizmom i komunizmom. Za razumnog čoveka tu kolebanja ne može biti. Za pobedu komunizma, sine, sva su sredstva dozvoljena! Za komunizam, kažem. Ne za svaki cilj i bilo kakav cilj. Revolucionar je, dakle, po sebi moralno

biće. Jer je na strani potlačenih i eksploatisanih. On žrtvuje život za njihovo oslobođenje i nosi naučnu i oslobodilačku svest. On, razume se, za svoj cilj ne koristi sva sredstva, već samo neophodna. Ti dobro znaš da se danas odlučuje - ko će koga? Mi ili oni. Ne smemo ništa rizikovati. Ako smo primorani za opstanak prve zemlje socijalizma i pobjedu nad fašizmom da se služimo i lukavstvima, prevarama, obmanama, lažima - poslužićemo se! Na to nas primoravaju neprijatelji. Taj naš "nemoral" opravdaće komunizam u kome ljudi više neće imati potrebe da se služe nečasnim sredstvima. Ko hoće danas da bude moralan čovek i moralno da deluje, mora biti revolucionar i komunist. Mora slediti Partiju! Ne nasedaj, sine, idealističkim brbljarijama malograđana i hipokriziji otpadnika!

Nastoj da budeš oslobođen mature. Ja bih želeo da studiraš tehniku. Inženjeri će našoj zemlji sutra biti najpotrebniji. Po donosiocu ovog pisma javi mi se, ali opširno! Grli te Otac.

Vladimir veruje u svaku reč tog pisma. List ispisan buvjim slovima stoji pored šaha sa postavljenim figurama i on ili ga čita i dugo trepetno zuri u poslednje reči "Grli te Otac" ili igra šah sa sobom i ocem, menjajući figure.

A služavka Cana po treći put započinje razgovor:

Kuda ćeš sa tim koferima, Vlado?

Na jedan duži put, tetka-Cano.

Nećeš li i ti u beli svet, za ocem, pobogu sinko? Deda ti se zemljosa od briga.

To ga lecnu, počuta, pa je upita:

Nisi li ga ti uplašila mojim koferima?

Nisam htela da ga uplašim. Moja je dužnost da mu kažem sve šta se u kući radi.

Nije trebalo da ga sekiraš.

Kako da ga ne sekiram? Kad ste svi vi Katići, namerni da se zatrete.

Ja, tetka-Cano, nisam Katić.

Nego šta si? Ti si Katić. Majka ti je Katićeva, u Vukašinovoj kući si odrastao, na njegovom hlebu i krilu. I zašto sada nisi Katić?

Molim te, ne zapitkuj me. Mnogo sam neraspoložen.

A ko je, sinko, u ovoj kući raspoložen? Kad se od rata u ovoj kući zapevalo i zasviralo? Uvek je neko na robiji ili u bekstvu. A sad se, vidim, i ti spremaš.

Ne razumeš ti te stvari i ne muči glavu.

A pomišljaš li šta će oni, majka ti, i deda, ako se, ne daj Bože, negde stornjaš?

Ljubeći je izgura je iz sobe, pogođen njenim rečima. Jeste to istina. Jedna istina. Ali postoji i druga istina, njegova, ona iz očevog pisma. Pomisli za trenutak da skloni kofere pod krevet dok se Milena vrati, ali to ne učini. Mora da izmeni život i ukine moralnu nedoslednost i dvojnost svoje ličnosti. Ne može više da živi u buržoaskim blagodetima i sa ujakom trockistom, a on je komunist, sin Bogdana Dragovića, član skojevskog rukovodstva koji treba radničku i studentsku omladinu da pridobija za revoluciju i partiju. Nije to u redu. Hoće pravo u oči da gleda svakog komunistu i ne uzmakne pred oportunistom; hoće i u bedi da bude ravnopravan sa besposlenim i gladnim radnicima i siromašnim studentima, s njima za koje se bori, kako je činio i njegov otac. Ali šta će biti sa onima koje ostavlja? Njegovim odlaskom majka i deda osetiće se prevarenim i izdanim. Posumnjaće u njegovu ljubav i odanost. Deda će ga smatrati nezahvalnikom i licemerom, kakvim smatra i njegovog oca zbog napada na Ivana. To ga boli. Muči ga i strah da mu majka ne napusti oca, kako je zapretila one noći pred odlazak na taj svoj tajnoviti put, bez pozdrava. Vidi je uplakanu i izgublenu, čuje: "I ti si izdajnik kao i on! I ti... O, Bože, koga sam volela čitavog života, s kim sam te rodila, koga sam rodila!" Uzdrhti, rashoda se po sobi, legne na krevet s licem pobodenim u jastuk: kako je mogla da ode na toliki put, a da se ne pozdravi s njim?

A bila mu je ne samo idealna majka, nego i u svemu uzor-žena. Koliko je on bio ponosan što se u beogradskoj čaršiji nikad nije čula reč o njenom neverstvu, niti je ikad, ni na letovanjima u Dubrovniku, primetio sumnjivog muškarca u njenoj blizini. I drugovi su mu zavideh na "sjajnoj kevi", koja se ne plaši policije kao druge skojevske majke. Poštovaće je i dalje, voleće je uvek isto. Zašto se još koleba? Zar se plaši napornog i sirotinjskog života? Zar on nije sposoban da zaradi za hleb i jednu sobicu, zar mu udobnost i bezbednost vrede više od slobode? Ustaje, zagleda svoje stvari.

Sve njegovo ima da stane u dva kofera. Najdragocenije što ima, to je šah koji mu je otac doneo sa robije, sa figurama napravljenim od hleba u tamničkim samoćama. S tim šahom nije igrao ni s kim; bilo bi to skrnavljenje, on je samo za gledanje, postavljen na njegovom stolu; čeka oca da mu sedne na protivničku stranu i odigraju prvu partiju, prepuštajući mu bele figure, odlučan da ga pobedi, iako je čuo od očevih prijatelja da je dobar šahista. Naučio je nekoliko teorijskih otvaranja i odbrana, često seda za sto i igra sa ocem zamišljene partije. Stavi pismo u džep, sede za sto, povuče nekoliko poteza pa se zagubi u zamišljanjima oca dok u robijaškoj ćeliji pravi ove figure njemu... Gleda u te figure od hleba i pljuvačke, nesavršenih oblika, na kojima se vide otisci očevih prstiju, a vidi oca nagnutog nad praznim stolom u nekoj pariskoj kafani, sa glavom u šakama: Milena mu je sručila svoju odluku i uvrede...

Pažljivo, nežno, spakova figure u grubu, crnu kutiju i položi je u kofer. Pakuje zimsko odelo, cipele i kaput će poneti, tri para čistog veša, nekoliko maramica i čarapa. Školske knjige brzo spakova; pred knjigama iz svoje biblioteke dugo se

razmišlja; stavlja na gomilu one koje voli i želi da čita, mnogo ih je, o knjigama će na kraju da odluči. Da li da ponese i očeva pisma sa robije i iz emigracije, koje je doneo iz skrivnice u podrumu? Kad ga uhapsu, zapleniću mu ih policija, propašće. A ne ide mu se bez njih. Čita početak jednog: "Dragi moj Šta je to?, sine moj..." Sem nekoliko poslednjih pisama iz Rusije i Pariza, sva ostala počinju istim: "Dragi moj Šta je to?, sine moj..." Opet se uzbudi i zatreperi. Mati mu je više puta prepričavala očevu tugu što je morao u prvu emigraciju onda kad je on napunio dve godine i progovorio, brbljajući: "Šta je to? Šta je to?..." Da, oče. Šta je to sa njom, šta će biti s nama? Ostavlja pisma, zagleda se u fotografije na zidu: na jednoj su sve troje: on, beba u majčinom krilu, otac stoji iza nje, zaštitnički nagnut nad oboma. Na drugoj je otac s njim u naručju, slikali se u Beču, bio je u prvom razredu osnovne škole; da zavara policiju, mati ga preko Pariza vodila u Beč da vidi oca... Seća se kako su čitav dan proveli u Prateru, nekoliko puta okretali se na velikom točku, u svim dečjim zabavama uživali su zajedno... Poneće samo tu bečku fotografiju. Okačiću je na zid svoje samačke sobice; kad ga hapse, neće valjda fotografije pleniti. Stavlja u kofer i figuricu sivog medveda od keramike, posle šaha najdražu stvarčicu koju ima. Tog medvedića otac mu po Ivanu poslao iz Praga, napominjući mu da je figura iz Lenjingrada, izradio je neki čuveni sovjetski umetnik. I još neke neophodne stvari strpa u kofere, zatvori ih i stavi uza zid.

Ali ne ode ni idućeg dana. Odlučuje da sačeka majčin povratak iz Pariza i sazna šta je uradila. Časnije je da ode kad je ona tu.

Zuri u pismo: "Za pobjedu komunizma sva su sredstva dozvoljena. Za komunizam, kažem. Ne za svaki cilj i bilo kakav cilj..." Ne sumnja u očeve reči; sumnja u sebe: ima li on snagu za sva sredstva?

Čuje pod prozorom ugovoreno zviždukanje Miška Puba. Nekoliko dana se nisu videli. Žurno, kao krivac, izlazi na ulicu. Miško nasmejan skoči do njega i zagrlja ga:

Rusi ušli u Poljsku!

Otkud sad Rusi u Poljskoj? - istrže mu se iz zagrljaja, zbunjen.

Crvena armija oslobađa Poljsku, čoveče! Ne da je celu fašistima. I vraća zapadnu Belorusiju i deo Ukrajine, svoje teritorije koje je izgubila Brest-Litovskim mirom. Sovjetska granica je već na Visli, ej!

Vladimir razmišlja nekoliko trenutaka, nekako mu ne godi da u imperijalističkom ratu Crvena armija oslobađa svoju teritoriju od Poljske, pregažene Hitlerovim armijama. Vidi Miškovu radost i uzvikuje:

Sjajno! Krenuli su!

Miško mu prepričava vesti Radio-Moskve o oduševljenim dočecima Crvene armije, koje joj priređuje oslobođeni narod; raduju se obojica, idući ka Opservatoriji. Miško ga blago ukoreva što nije bio na sinoćnjem sastanku

komiteta. Prepričava mu odluku o pojačavanju političke aktivnosti u objašnjavanju nemačko-sovjetskog pakta, za koji postoji veliko nerazumevanje, naročito kod intelektualne omladine. Usput mu napominje da se galama o Banjčevoj pogibiji smiruje, a Nađa napušta SKOJ i ponaša se kao ucveljena udovica.

Ja se selim - prekida ga Vladimir. - Odlučio sam da živim od svog rada i sirotinjski. Zora mi našla sobu u jednoj avliji na Karaburmi gde stanuju zidari, Crnotravci. Imaću puno posla. Radiću s njima.

Čvrsto si odlučio?

Čvrsto.

Radujem se, Vlado. Poslednji je čas da se oslobodimo tih udobnosti koje nas razmekšavaju. Mi mamini sinčići lako postajemo oportunisti. A živeti pod istim krovom sa trockistom to je, zaista, nepodnošljivo.

Vladimir ga zaustavlja.

Naravno. Moramo stresti sa sebe svu prljavštinu. A dokle ćeš ti pod istim krovom sa ocem, jednim od stubova režima?

Ne misliš, valjda, da sam ja srećan što živim sa Borom Lukovićem? Znaš dobro šta sve krijemo u njegovom podrumu. Moram još da ga trpim, ali neću dugo.

Polaze. Vladimir govori ubeđeno i nadmoćno o slobodnom životu u koji stupa.

Miško ga prekida:

Šta misliš, Vlado, o ljubomori?

Vladimir malo počuta, pa reče:

Ljubomoru prezirem!

To je najlakše reći. Međutim, to je, dragi moj, nepodnošljiva muka. Nepodnošljiva.

Ti si ljubomoran?

Ne ja. Savka je ljubomorna.

Savka ljubomorna? Ne pričaj gluposti!

Muči se i muči me. Želi da zna za svaki minut gde sam ga proveo kad nisam s njom.

Vladimir se spontano nasmeja. Kad ugleda Miškovu snuženost i stid, sažali se i reče:

Negde sam pročitao: Više od tela, žene žele vreme.

Šta da radim kad ovo drugo nije moje.

Savka je fatalna za tebe.

Na osnovu čega to zaključuješ?

Te bolešljive ženske, to su prave bogomoljke!

Znaš, onaj insekt koji proždire mužjaka. - Čuje pisak lokomotive, seti se majke, možda je to njen voz. Ćuti.

Snužen, ćuti i Miško. Onda naglo odlazi.

Vladimir požuri kući. Više nema kolebanja. Rekao je Mišku. Noćas mora da se odseli. Odlučuje da ocu napiše pismo i obraduje ga vešću da se upisao na Tehnički fakultet. Seda za sto, uze hartiju i naliv-pero, zamisli se: kako da mu kaže da je na njegovoj strani, a da ne povredi majku? U sobi se mračni, ne pali sijalicu, hartija se sivi. Osim sažaljenja prema ocu, nema u sebi reč ni za jedno drugo osećanje, pa sedi ukočen, s perom u ruci. Neko kuca. To je deda, ali ne želi da ga sada vidi, ćuti. Zna da deda neće ući u njegovu sobu bez odziva. Ali on ulazi i pita:

Zašto sediš u mraku? - pali svetlo.

Vladimir ustaje i okreće se dedi, zbunjen; deda gleda u kofere i dugo ćuti.

Spremio si se za put, sinko? - ne diže pogled s kofera.

Jesam, deda.

Nije ti dobro u svome?

Vladimir seda na krevet da se pribere. Sa dna pamćenja seti se majčine priče o Vukašinovom napuštanju oca i Prerova, tuge tog starca za sinom koga je obožavao a nije ga video skoro dvadeset godina, pa reče pribrano i samouvereno:

Svi mi bežimo iz svog Prerova. To je životna neminovnost, deda.

Vukašin sede u fotelju, pripali cigaretu, obrati mu se jedva čujno:

Tebi je, Vladimire, ova kuća Prerovo? Zar ti je nisko i tesno u njoj, je li, sinko?

Jeste, deda. Ja te nikad nisam lagao. Tesno mi je u ovoj kući.

A vidiš, Vladimire, ja sam verovao da mom sinu i unuku neće u mojoj kući biti tesno. Ni malo slobode.

Vladimir se ne usuđuje da ga pogleda u oči, uzdahnu i uzviknu:

Tesno mi je! Nisko i tesno, mračno! Malo mi je slobode. Neizdržljivo mi je ovde, deda! Neizdržljivo... Prezirem sebe. Pod tvojim skutom vodim parazitski život. U moralnom sukobu sam sa sobom. Raspolućen sam. Ti me moraš shvatiti. Vaspitavao si me da ne lažem.

Kad mu cigareta dogore do prstiju, Vukašin otvori prozor, baci opušak na ulicu i upita:

A kuda ćeš?

Našao sam jeftinu sobu na Karaburmi. Radiću nešto. Davaću časove. A sad je sezona istovara uglja i drva, naći ću neki posao.

Veruješ da ti u takvom životu neće biti tesno i nisko?

Verujem, deda. Radiću i boriću se za svoje ideale. Hoću časno da živim.

Borićeš se... Da, borićeš se. A zašta, sinko?

Za novi svet, deda. - Od izraza dedinog lica okrenu glavu, dugu tišinu poseče nekakva piskava lokomotiva.

Vukašin jedva progovori:

Onda idi za svojim ocem. Idi. Cilj ti je, možda, blizu. Počeo je svetski rat. Iz tolike nesreće, svašta može da nastane. Svašta...

Vladimir se sažali nad dedinim skršenim uzdahom, pa reče da bi nešto rekao:

Ja, deda, ništa ne zaboravljam.

Teško tebi, Vladimire, ako ne zaboravljaš. Treba da zaboravljaš... Znam, moji ti saveti više ne važe. Dobro, sinko... Sve što ti treba, traži. Ja sam ti deda šta god da učiniš i gde god budeš stigao. Jedino te molim da ne odeš dok se Milena ne vrati s puta.

Izađe iz sobe. Vladimir se guši od tuge, pokuša dedi da napiše pismo, ne mogade dalje od prve rečenice: "Deda, želim da te uverim da nisam manje nesrećan od tebe." Iz Vukašinove sobe čuje signal Radio-Londona. Sada ga neće sresti. Očeva pisma odnese u podrum i smesti ih u skrivnicu. Sem poslednjeg. To pismo mora još da čita. Obuče se, skide sa zida fotografije Maksima Gorkog i La Pasionarije, gurnu ih u kofer i lopovski se išunja na ulicu. Seti se da nije zatvorio vrata svoje sobe, ni ulazna vrata u kuću, čuje Ivanovo

nakašljavanje sa gornje terase i uplašen da ga on ne spazi, odluči da se zbog toga ne vraća. Sa koferima, razlomljen bolom za svojima i radošću što je pobedio "Svilenog" u sebi, požuri senkama dedinog zida ka tramvajskoj stanici na Slaviji, pitajući se: Koliko li je sada sati u Moskvi?

3

Vukašin telefonom otkaza sutrašnju posetu Slobodanu Jovanoviću i Dragiši Vasiću, koji uporno nastoje da ga uvuku u Srpski kulturni klub i time u politiku nad kojom se odavno zgadio. Povio se nad aparatom, sluša vesti Radio-Londona i ne čuje ih od Vladimirovih reči: "Svi mi bežimo iz svog Prerova." Toliko ga pogodilo što Vladimir zna za njegovu izneveru oca i bol koji mu je naneo, da mu to odmah mora razjasniti, pa smišlja kako da ga uveri koliko mu je stvarno bilo malo slobode na svome, tesno i nisko u Srbiji tih godina kad je otkrivao Evropu; koliko su mu noći bile užasno duge pored petrolejke, uz lavež i petlove, čim je počeo da čita knjige i video Pariz. I da ga opomene: sa tim bekstvima iz svog u tuđinu i svet, iz sigurnosti u slobodu, kad mladić privida da mu je svoje nebo nisko kao tavanica i veruje da sloboda počinje odmah iza kućnog praga, da se može promeniti i svet - nikad se ne stigne gde se snevalo i naumilo. Nikad! Niko nije pobegao od svog i sebe, Vladimire. Čovek nije ptica, čovek je puž. I kad juri on mili, i kad se odriče svog na leđima mu je svoje. Nema, sine, sreće ni u slobodi, ni u napretku; ima samo promene u patnji. Množe joj se uzroci i razlozi. Ne živi se dugo od vere u budućnost, znaš li to, Vladimire? Na kiši prokišnjavaju i ideali. A na cilj ne stižu najbolji, već oni vesti i lukavi, za svaku priliku drukčiji i veštiji. Oni kakav on nije, što mu je milo, jer ga je i učio da ne bude kao ti koji lako uspevaju. Na tvom pravcu, Vladimire, niko daleko nije otišao, niko. Oni najbolji najpre i padnu, sine. Radio huji i zavija. Zar mu ni Ivanova sudbina ništa ne kaže? Njega Glavnjača čeka, on se ka njoj uputio. Onako nežnog i preosetljivog da ga gaze žandarmi, policajci da mu lome zube i rebra... Radio krklja, nije ni čuo odjavni signal Radio-Londona. Polazi ka Vladimirovoj sobi da mu sve to nekako razjasni.

Čim iz hodnika ugleda otvorena vrata Vladimirove sobe, shvati: otišao! Nesrećnik! Postoja, pa proviri u tišinu: nema kofera. Stona lampa osvetljava na stolu neki papir. I ti ode u propast za ocem. Ni majku nije sačekao da se vrati s puta. Surovo kao i otac mu, gazi sve! Ona će presvisnuti, nju više nema šta da uteši. Možda joj je ostavio pismo? Prilazi stolu i čita: "Deda, najpre želim da znaš da nisam manje nesrećan od tebe." Samo to, sinko? Spusti se na unukovu stolicu.

Po svom odlasku, onom svom raskolnom božićnjem bekstvu iz Prerova, sličnim rečima započinjao je i on svom ocu pismo. I on je Aćima želeo da uveri da nije manje nesrećan od njega, ostavljenog. Nije ga uverio, jer to nije istina. Nesrećniji je ostavljeni. Ponavlja se, u Katićima se nastavlja isto. On je za evropske ideale i demokratiju izneverio očeve seljačke nade, napustio njegovu stranku i pobegao iz Prerova. Njegov sin i unuk učiniše to zbog Rusije i za komunizam. Isto, večno isto na ovoj zemlji. Bežimo, ostavljamo, bacamo sve što imamo i zaboravljamo svoje, zagledani u nebesa i oblake. A upadamo u kaljuge do guše... Svi jurišamo u budućnost, a ona - bezdan...

Zagleda se u fotografiju na zidu: Vladimir se igra na pesku, Milena se sagla ka njemu. Tada je bio moj. Učio ga razboritosti i kako se svoj vrt obdelava, učio ga veri u sebe, ničemu ga nije naučio. Nije ga uverio da se u budućnost ne juriša. Što se brže ide, brže se ne stigne, lome se noge, slepi se od sunca, prska duša... Nije uspeo da ga uveri. Što se više želi, nema se više. Svakim danom - sutra je gore, u to nije ni smeo da ga uverava. Učio ga sumnji, možda najviše. Brinuo kako od oca i očeve zablude da ga spase. Nije uspeo. A bio mu je taj unuk poslednja nada i uzdanica. I na čemu je sad? Sin trockist, koga linčuju bivši drugovi. Čerka robijaševa i emigrantova žena, sad i bez sina. Unuk ode za svojim idejama i komunizmom. Kud će i šta će on? U politiku sa bivšim prijateljima, starcima što žele da spašavaju srpski narod od svoje sudbine i ne započinju manju ludost od ludosti svoje dece? Ni decu, ni prijatelje ne može da sledi. A za njim niko neće, nema ni za čim da krene. Nema nijednu ideju u koju može da se poveruje. Nikome ništa ne može da obeća, a za istinu ljudi su gluvi. Šta mu je ostalo? Muka sa prostatom, besanica, čekanje goreg od zla u kome je. Skida fotografiju i spušta je pod lampu: Milena mlada, lepa, srećna, Vladimir dečaćić, igra se na pesku sa kanticom, nešto zida... Tada su oboje bili njegovi. Kada je to bilo? Sve što je imao - bilo je... Što ga bar ne upita gde se seli? Zar će on da istovaruje ugalj? Kanuše mu suze.

Odozgo, sa sprata, čuje Ivanovo kucanje na mašini. Poslednjih noći po svu noć piše. Kad bi bar on tu svoju knjigu završio i objavio pre no što Hitler okupira Jugoslaviju i nečim sebe obeležio u ovom pasjem vremenu. Polazi da ga obavesti da ih je Vladimir napustio. Katarina je u bolnici, daće Bog i da se ne vrati, više mu nije teško da se uspne na sprat kod sina. Pokuca dvaput dok mu se Ivan mrzovoljno ne odazva:

Rusi izbili na Vislu?

Vladimir nas je napustio - seda u fotelju i pripaljuje cigaretu.

Pa on je to morao da učini.

Zašto? Od čega beži?

Od sebe. Mi ili oni.

Ko mu je ovde smetao da tera svoj komunizam? Jesam li mu nešto branio? Jesam li ružnu reč izgovorio protiv njegovog oca? Šta, pobogu nismo učinili da mu bude dobro i po volji?

Da, sve smo učinili da mu bude dobro i lepo. Ali nije stvar u tome, oče. Njemu nije dobro od našeg dobra. Od buržuja i trockiste on želi samo zlo. Da bi bio u pravu. Zato i beži.

Ne razumem, Ivane. Te vaše ideje, ta načela, ja ne shvatam.

Ivan ustaje od pisaćeg stola, hoda po sobi i bez uzbuđenja govori:

To je čudno samo za tvoju logiku i tvoj način mišljenja. Za njega i njegovog oca, čudno je to što se ti čudiš. Ako ti uopšte veruju da se čudiš.

Pa to je onda svet koji dubi na glavi!

Ne. To je novi svet, oče. Budućnost je njihova. Ljudi starog sveta, buržuji, malograđani, intelektualci, individualisti i njima slični, mogu im biti samo neprijatelji ili pokorni sledbenici. U oba slučaja žrtve.

Vukašin ćuti, nezadovoljan Ivanovim uopštenim razlaganjem i uvređen Ivanovom ravnodušnošću prema Vladimirovom postupku. Podiže glas, drhtav:

A majka? Dobro, ja, ti, da nekako razumem ali on majku napušta! On je bio uzoran sin!

Uzoran sin?... Ne bi se reklo. Uzoran sin je Pavle Vlasov, koji je od majke stvorio boljševika, revolucionara.

Ko ti je taj Vlasov?

Junak romana Mati od Maksima Gorkog.

Vukašin ispuši cigaretu, pa tiho upita:

Reci mi, Ivane, ko to traži od njega da postupa ovako nerazumno i ružno?

Ko traži? Partija!

Pa šta mi smetamo partiji?

Smetamo. Partija i Bog ni s kim ne vole da dele svoje. Partija, kao i Bog, hoće celog i praznog čoveka. Da ga ispuni sobom.

Onakav mladić, ona divna glava! Zašto upropašćuje sebe, zašto?

Ivan ćuti i gleda kroz prozor. Od rata ga nije video toliko očajnog. Kad je on bio uhapšen i suđen, Vukašin Katić iz načelnih razloga i svog republikanskog dostojanstva ni jednog svog političkog prijatelja nije molio da mu spašava sina. Po izlasku sa robije, Vera mu ispričala Vukašinov komentar na presudu Suda za zaštitu države: "Ako postoje materijalne činjenice da je prekršio zakon, svejedno u kakvoj državi taj zakon vlada, onda je kriv. Ja mogu samo da žalim što je moj sin prekršio zakon. A protiv kazne ne mogu da se bunim." Ranio ga taj očev sokratizam, ali mu to nikad nije pokazao. Ne izdrža, okrenu mu se:

Pitaš, zašto... Mi se sledimo i izdajemo, oče... Izdajemo se i izneveravamo po nepogrešivom zakonu ovog tla. Katićevske sudbine. Ili, srpske, ako ti je lakše... Ti tvog oca, ja tebe, Rastko će mene. Najgore je što se pri tom i volimo. Da nema ljubavi, ne bi bilo ni izdaje...

Mrzim paradokse, Ivane!

I ja. Ali, zar se u ovom vremenu može drukčije misliti?

Ostavimo se noćas nadmudrivanja, Ivane. Kako da spasemo Vladimira?

Ništa mi tu ne možemo. On će se truditi da bude uhapšen. Jer ideal živi samo u martirstvu. Njim se hrani. Njim raste, u njemu i umire.

Ne filozofiraj sada, zaboga! Šta ćemo s Milenom kada dođe i čuje šta se dogodilo?

Milena, kao boljševikova žena, ne bi trebalo da se iznenadi postupkom svoga sina. Mladog boljševika...

Zaćutaše, ali sa različitim osećanjima.

4

Milena se vraća kući, ali ne odlazi sa ostrva; putuje a ne miče se; voz juri moravskom dolinom, a ona stoji na lađi zagledana u Petra Bajevića. Pod plavom svetlošću sedi obučena na raspredjenom krevetu u spavaćim kolima, nema želju da se svlači, neće leći u njegovo naručje; ne spava joj se, ne može da zaspi od njegovih zapanjenih očiju što odlazi od njega nemog, oslonjenog na ogradu palube. Pritiska čelo na prozorsko staklo, i sve je on: i tama, i svetla, i metalni štropt vagona, i svi predmeti u vagonu spavaćih kola u kojima su putovali do Atine. Gleda ga kako skuplja prste i onako uzbuđljivo kao kad ljušti i razlama mandarine, uvlači ih u crnu kožnu duvankesu, probička po njoj, pa izvuče duvan, puni i pripaljuje lulu: udiše miris njegovog duvana, sva je zaptivena njim - njegovim dahom i šapatom opijajućih reci kojima je započinjao grljenja, razgorevao žudnju i raskriljavao joj dubine, roneći u njenu zanemlost, što je potom dugim drhtajima zamirala u tišinu iz koje je ponovo rasla i njena i njegova želja, ali uvek drukčija. Ne zna koje je doba noći ni gde je to ona sada. Ne može od njega, ne želi.

Kad se voz zaustavi i kondukteri objaviše Beograd, ona se prepade: za desetak minuta biće u svojoj kući! Tu - sve što je bilo pre ostrva, nastavlja se. Za svagda. Svagda? Ne. Bilo je ostrvo, ono postoji. Ono pre njega, ne nastavlja se. Niko više ne može da je vrati u ono što je do ostrva bilo. Nema povratka!

Uze kofere i odlučno izađe iz ispražnjenog vagona na već opusteo peron, odlučna da se ne pokori ničemu što čini stvarnost u koju stupa i koja više nije njena. Ni po čemu ovaj ružni grad nije njen. Ni po čemu. Ni po taksiju u koji ulazi, ni po ulici kojom prolazi, ni po kućama koje zna od kad zna za sebe. Ni po svojoj kući, u kojoj se rodila i odrasla. Plati taksi i stade da gleda u svoju kuću osvetljenu sijalicama: sivu i ružnu tamnicu u kojoj je samo čekala i ne dočekala, volela nevoljena, patila i strahovala. Zar mora u tu grobnicu, zašto se vratila, zašto ga pustila da ode i nije ostala s njim? Dugo ne može da korakne, stoji, smračuje joj se kuća, ulica, drveće. Čuje korake za leđima i zatetura s koferom ka kapiji. Ne pogleda u prozor Vladimirove i očeve sobe,

otvori kapiju: zvek zvona je raspali po samom srcu, od tog udarca samo što ne jeknu, požuri ka ulazu, vrata su otvorena: čeka je otac. To je malo pribra.

Milena, jesi li ti?

Ja sam - odgovori i požuri u svoju sobu, bez želje da vidi Vladimira. Spusti kofere nasred sobe; kroz prozor i tanku zavesu svetlost ulične sijalice prošarala tepih, komodu, krevet. Ne skidajući mantil sede na kanabe. Udiše znan, svoj negdašnji, večno isti vazduh sobe, lako prožet još neizvetrenim mirisima njenih parfema, sada i njenim dugim odsustvom. Punim grudima udahnu svu svoju prošlost u ovoj sobi: čežnje za Bogdanom i strah za njegov život, besanice, tuge, bol njegove uvrede i bol svoje odluke da ga napusti: zaguši je to vrelo klupko. Kako će ovde da živi? Zašto nije ostala na ostrvu da tamo čeka Petra? Zašto mu je na njegovo "Učiniću sve što želiš" rekla "Ti to ne treba da učiniš"? Rekla to, a želela da on učini drugo, ona, Bogdanova žena, izdresirana komunističkom konspiracijom, zatrovana njihovim tajnama, okovana njihovim svetinjama, izrekla mu zapovest da ide za svojom dužnošću! Da je ostavi. Da joj prekine život. Nije ga ni pitala kuda će iz Atine. Zašto ga bar nije pitala gde će biti sutra? Kako je mogla tako da ga pusti i ostavi onako zapanjenog njenim recima i odlukom?

Čuje kucanje na vrata i oca:

Milena, mogu li da uđem?

Tata, svlačim se! Doći ću kod tebe! - viknu i ne pomače se. Ne može sada s ocem. Ni s kim više ne može u ovoj kući. Zbaci cipele s nogu i pruži se po krevetu, gušeći jecaje.

Iz dremežnog bunila povraća je stud i cvokot: svanulo je. Gledaju je njene stvari, slike, fotografije, nasrnule na nju, mrze je, preziru: skliznu s kreveta, stoji; gleda se sa svojom sobom koja sada to nije, svojim stvarima koje više nisu njene: drhti... Okazuje joj se čela kuća, ulica, komšiluk, zvukovi i glasovi pre ostrva. Okreće se opkoljena svojim mrskim stvarima, uhvaćena velikim baroknim ogledalom u kojem nikad sebe nije videla ovoliko umornu, ružnu, sa rasturenom punđom, velikim podočnjacima, zagašenim očima... Kad bi je Petar sad video! Iz ogledala pobeže iza paravana, brzo se svuče i šmugnu u kupatilo, peć je podložena, Cana zna da je došla, svi u kući znaju, Vladimir je čeka! Pa ona nije ni zavirila u njegovu sobu! Pusti vodu u kadu, osta gola, zagleda sebe; telo joj je ogaravljeno suncem sa pučine, njegovom tamnom kožom, pod njim na steni, u divljem ovsu i Joanidisovoj postelji; nedra i kosa mirišu joj na jasmin i pomorandžin cvet, dojke su joj postidene od one njegove čas vesele čas zanete bestidnosti; bućnu u vodu do grla: kupa se s Petrom u onoj njihovoj tirkiznoj uvali između stena, brčkaju se, pa zagledana kako je on naglo zaplivao ka pučini, kao da beži od nje, uplašena od morskih pasa doziva ga, a on joj maše rukom kao da odlazi za svagda... Kako je mogla da se skine s lađe, kako je mogla da ga ostavi na njoj!

Čuje: kašlje otac, doziva je; čuje i Caninu lupnjavu u kuhinji, a Vladimira još nije videla. Ali se lagano oblači i lagano češlja i šminka da od njihovih očiju skrije umor, ne od stida, već od želje da i on, umor, ostane samo njen. Zatim pribrana i stroga ulazi u Vladimirovu sobu: krevet nerasporemljen, zavese spuštene, nema njegovih razbacanih stvari. Ni šaha na stolu. Ni njihove fotografije. Ni knjiga, ni... Otišao kako je i pretio? Ili je kod Zore? Odlazi u kuhinju. Cana je grli i plače:

Gde je Vlada, tetka-Cano?

Ode i on. Preselio se negde.

Kako negde? Valjda znate gde je? - pita, a lakše joj je što nije tu.

Gospodina Vukašina ne smem ni da pitam. A Ivan kaže da je negde na Karaburmi. Miško zna gde je. Treba da vidiš kako ti izgleda otac. Ništa ne jede, samo puši i pije kafu.

Oca zateče u fotelji, zaista je oslabio, puši i posmatra je prekorno, kao da je svu noć čekao.

Oprosti, tata, zaspala sam noćas. Bila sam mnogo umorna - sagnu se i dodirnu mu usnama čelo, seda na susednu fotelju: Šta se ovde dogodilo?

Po svemu, ono što se i moralo dogoditi. A ja, eto, nisam verovao da se može dogoditi.

Kad je to bilo?

Pre tri dana. Čekao te da se vratiš, želeo da čuje šta si se dogovorila... šta si uradila s njegovim ocem. Nije izdržao.

I gde je sad?

Nije mi se javio. Pred odlazak, reče mi da je našao stan na Karaburmi. Valjda kod te svoje drugarice. Kaže mi da će da radi. Neće čovek više da bude Katićev, buržujski parazit.

Pa neka ne bude - kaže Milena zgusnutim glasom.

Ćute.

Crv propasti odavno mu riška u srcu i mozgu... Kao i svima u ovoj zemlji, ćerko. A šta si ti uradila tamo?

Šta sam uradila? - uzviknu prepadnuto. - Šta sam uradila?... Ništa!

Vukašin počuta pognut, pa je zagleda:

Šta ti kaže taj luđak koji će svojim idejama i sina da šatre?

Nisam ga našla - promuca i ostavi oca.

Uđe u Vladimirovu sobu. Kao da joj laknu kad utvrdi da je odneo samo jedno odelo i malo veša, zaključi da će tu avanturu brzo da okonča; ali kad shvati da je odneo očev poklon - šah i sibirskog medvedića, da je poneo fotografiju gde su samo njih dvojica, a ne onu s njom, to je zaboje, oštro i duboko. Noge je jedva drže, a ne može, neće da sedne tu odakle je on otišao za ocem, napustio je zbog njega, prebegao njemu. Ako! - reče u sebi i izađe.

Bol za sinom se lako i do kraja preobrazi u uvredu od sina, a ubrzo sve to potonu u tugu za Petrom.

Doručkova s ocem ćuteći i odmah ga napusti: stid je da ga gleda toliko nesrećnog, a i smeta joj da misli na Petra i ostrvo. Vratila se u svoju sobu, navuče zavese i leže na krevet, predajući se svojoj lepoj tuzi, ne želeći ničim da je narušava. Neka je nikad, do groba ne mine. Neka što duže traje i to trnuće celog tela za njim. Neka ne istekne kajanje što ga nije pozvala da odu nekuda iz sveta u kome su do sada bili jedno bez drugog.

Pred podne uđe joj u sobu Ivan, pozdravi i pomilova po kosi, kao uvek kad se duže ne vide, i sede pored nje na krevet. Ona leži nepomična i odsutna. I nema snage da to ičim skrije.

Čuj, Milena, sutradan po tvom odlasku sa jednom pošiljkom za mene, stigla su Bogdanova pisma tebi i Vladimiru. Vladimiru sam dao njegova, evo ti tvoje.

Milena i dalje gleda u tavanicu, nepomična.

Molio bih te da ga otvoriš i kažeš mi ako meni nešto poručuje.

Milena se ne miče; on joj primeti drhtaj usana i spusti pismo na komodu.

Kako izgleda Pariz u ratu?

Ne znam.

Gde si onda bila?

Bila sam na jednom grčkom ostrvu... Sa Petrom.

Šta ste hteli tamo?

Da se volimo.

Da se volite? - Ivan se nađe da joj bolje vidi lice; ona mu mirno skreće pogled i odgovara:

Da. Da se volimo.

Ivan ustade i sede na kanabe, pripaljujući cigaretu; ona gleda kako mu drhti plamičak palidrvca i dodaje:

Je l' to, Ivane, nešto strašno, nedozvoljeno, da ja volim Petra Bajevića? Zašto me tako zaprepašćeno gledaš?

Zato što mi tako obično saopštavaš nešto neobično... što ne očekujem od tebe... Za mene vrlo značajno. Ja nisam ni moralist ni bigotan tip. Ali, ako svi sve možemo... ako svi sve smemo, šta će onda biti sa nama?

Ona leži sa rukama pod glavom, gleda u tavanicu, prema bratu oseća ljutnju i nešto kao prezir prema njegovoj mucavoj zaprepašćenosti, pa kaže:

Nisi, valjda, želeo da presvisnem čekajući Bogdana Dragovića. Zamišljao si me kao staricu Izergil?

To mi ti govoriš, Milena?

Da, Ivane. Prvi put u životu toliko nesrećna, toliko koliko i srećna zbog te nesreće - gleda u tavanicu, ćuti, dodaje: - Toliko srećna da mi ništa tu sreću ne može da nadvisi... Nijedna nesreća. Ništa!

Ivan bez reci izlazi iz njene sobe. Dobacila bi mu neku uvredu za nepravdu koju joj nanosi svojim muškim nerazumevanjem, ali ne stiže da je izgovori, jer on žurno zatvori vrata.

Dan provede u sobi, na ostrvu, slušajući cvrčke i udišući borovinu i jasmin, ne dodirujući Bogdanovo pismo. Za ručkom izmeni sa ocem nekoliko reći o ratu koji se širi, brinući jedino za Petra. Zahvalna ocu što i sada potvrđuje svoju svagdašnju finu i dostojanstvenu obzirnost i ne zaviruje joj u dušu, ostavi ga s molbom da je ne čeka na večeru. Umorna je, kaže mu, leći će odmah. Uđe u svoju sobu, uze pismo sa komode i spali u kuhinji ne otvarajući ga. Vratila se u sobu i leže s Petrom.

Spava, budi je bol rastanka, uspavljuje je umor kajanja što ga je ostavila na lađi; budi je ono hujanje vetra u borovima poslednjeg dana i poslednje noći na ostrvu; uspavljuje se u njegovom naručju u kabini prve noći na lađi; bude je krici galebova i zvono manastira Nea Moni. I budna sneva ostrvo. Sećanja joj kao goblen vezu ostrvo, dnevnik i noćnik njihove ljubavi, izraze njegovog lica, poglede, osmehe; tišinom odjekuju zvukovi i glasovi ostrva u jutrima i večerima, njegove reci, šapati, disanja, talasići u uvali mandarina. Sećanja joj tako tkaju realnost u kojoj će ona moći, veruje, živeti do svoje smrti.

To osećanje kao da joj smiruje bol rastanka, pa i žudnju za njim; svakim časom postaje sve smirenija. Više ničeg burnog nema u njoj. Dubi joj se neki taman mir i ćutanje, isto tamno. Traje to stamnivanje neuznemiravano ni od koga u kući. Kao da slute šta se zbiva u njoj, svi u kući ćutanjem prate njene

retke i kratke izlaske iz sobe, na čemu im je istinski blagodarna. Ni na sina se ne ljuti što je napustio, niti brine kako mu je. Možda je i on krenuo na neko svoje ostrvo, pomisli uzgred, idući sa Petrom kroz maslinjake ka mlinovima na obali mora. Sutradan tu misao dovrši, isto uzgred, dok bere neobrane, osušene smokve i hrani Petra. A kad sama silazi sa lađe na pirejsko пристаниште, zaključuje: to se uvek zbiva po nekom moranju. Tako je i ona morala sama da siđe sa lađe. A gde je Petar sada, neće da domisli. Neće ni da pomišlja da je sišao s broda i uputio se tamo ka Parizu i Moskvi, za onim svojim uzdahom, posle poslednje večeri na ostrvu: "Blago tebi, Milena, što ne možeš ni da slutiš šta sve mene čeka." I neće da sluti. Odlučna je da ga ne skida sa te grčke lađe, s kojom opet može da otplovi nekuda. Na pučinu na kojoj ne vidi kraj.

5

Od pogibije Rajka Banjca, Nada Luković u spavaćici bolešljivo leškari u svojoj sobi, skraćuje razgovor s ocem, odbija majčine utehe, ne prima nijednu prijateljicu i druga. Miška i Vladimira ne može da vidi. S vremena na vreme stresa je osećanje krivice.

Čim se popela u voz, pošla je da ga nađe i sedne s njim, pokazujući svima da ne prihvata bojkot, uinat ružnim uspaljenicama i usukanim galamdžijama - "velikim revolucionarima". Našla ga je kako u punom vagonu rezervisanom za ekskurziju sedi sam na klupi kao leprozan, obradovano mu se osmehnula i sela do njega, a njemu je u pogledu kresnuo gnev kakav dotle nikad nije videla u plavetnilu njegovih očiju, pa je ustao i izašao iz vagona, ostavljajući je zapanjenu. Sa susednih klupa čula je smeh i ružne reci Banjcu, ali se nije pribrala da ga brani. Kad su silazili iz voza u Đurincima, videla ga je samo s leđa, izgubio se negde čim su krenuli pešice ka Sopotu. Na Kosmaju ga nije videla. Drugarice kod kojih se raspitivala tvrdile su joj da je ostao na stanici. Studentska gomila vikala je na proplanku "Nađa-Nađa!" - od tih pokliča uvek je opije osećaj moći i izuzetnosti, ali nije pristala odmah da peva. Dok se nećkala, prošlo je nekoliko minuta, tražila ga u gomili, srdita što ga nema, malo i uvređena na njegov postupak u vozu. Nije odolela poklicima "Nađa-Nađa!" i zapevala "Volga, Volga, širokaja..." I pevala je za njega, strasno i zaneto dozivajući ga, očekujući da će se pojaviti iz šume, sve dok nije promukla. Tek kad su se u suton peli u voz za Beograd, videla ga kako izlazi iz staničnog nužnika i trkom uskače u poslednji vagon, kao da se baca pod voz. Čim je voz krenuo, pošla je opet da ga traži, nigde ga nije bilo; u poslednjem vagonu drugovi su je zarobili da peva s njima. Pevala je; svi su se iz sveg grla derali "Širaka strana maja radnaja... gdje tak voljna dišet čelovjek..." Činilo joj se da će se vagon rasprsnuti od zanosa slivenog u tu sovjetsku pesmu otadžbini. U Rajskom tunelu svetio se nije palilo, neko od drugova je pipkao po kolenima, ritnula se i nije prestala da peva sve dok nisu izašli iz tunela, kad je i voz zaškripao i naglo kočeci stao. Loši pevači su započinjali Capajevku, ali su začutili, kao prepadnuti tišinom kojom su pored vagona trčali kondukteri, vičući: "Presečen na pola!" "Žena ili čovek?" "Mladić! Neko od ovih što pevaju!" "Rajko?" - kriknula je i klonula na klupu. Nastala je ćutnja, niko ni reč nije rekao ni kad je neko potreseno viknuo spolja: "Drugovi, Banjac je poginuo!" Videla je to snažno, mišićavo i isunčano telo koje je pre tri noći grlila, kako se grči i raskida, pa je zaridala kao sestra, kao udovica...

Sve to tada ona nije bila svesna koliko je volela tog lepog i veselog mladića, omiljenog šaljivdžiju koji izvanredno svira na gitari, njoj najsimpatičnijeg komunistu na Pravnom fakultetu, po studijama starijeg od nje tri godine. Ona ga je volela, ali nije znala ni htela da veruje da je zaljubljena, da je jedino njega volela, iako se ljubakala sa svakim ko joj se dopadne i kada za to iskrasne prava prilika. Oni jedno drugom i nisu "izjavili ljubav"; brbljanje o ljubavi smatrali su banalnošću, a zavetovanje na vernost - običnim licemerjem, nedostojnim slobodnih i naprednih ljudi. Drugovali su spontano, bili nežni i pažljivi jedno prema drugom, zajedno učestvovali na studentskim priredbama na kojima je ona recitovala Majakovskog i Gorkog, pevala ruske romanse i pesme iz novih sovjetskih filmova uz njegovu pratnju na gitari. Onda, bez njegovog nagovaranja i njenog dvoumljenja, obično kao da idu u poslastičarnicu na krem-pitu, odlazili su u njegovu sobu da se šašavo grle. Sve se među njima zbivalo lako, veselo, prijateljski; čak su jedno drugom šaljivo prepričavali svoje ljubavne doživljaje od svog poslednjeg susreta, da bi se potom još strasnije grlili, uživajući u sebi i jedno u drugom, srećni zbog svoje snage, slobode i čistote. Ni u svojim lirskim i sentimentalnim trenucima nisu brinuli za budućnost svoje ljubavi; kad su govorili o budućnosti, onda su govorili samo o komunističkoj budućnosti, jedinjoj u koju su verovali. A ljubav su živeli, ona im je uvek bila sadašnjost. Na sastancima su retko zakazivali budući susret; obično bi se rastajali sa "Zdravo, naći ćemo se!", da bi se idućih dana potražili na fakultetu ili ulici, svagda radosni zbog susreta, ali ne i nesrećni ako se ne bi i po nekoliko dana videli. Bili su samouvereni i sigurni da jedno drugo neće zagubiti i jedno drugo dugo ne zaželeći. Nije mnogo patila što mu nije jedina; bila je ubeđena da mu je milija od svih, da je želi više od drugih, pa joj je to ubeđenje bilo dovoljna naknada za evinsku sujetu. Tako je i ona njega osećala prvom i najradosnijom željom; ali je u nove doživljaje s mladićima uletala s poročnom, nesavladivom radoznalošću za novo i nepoznato, zato što je njoj nepoznato - ono najlepše u susretu sa muškarcem koji joj se dopadne i nečim uzbudi, neizvesnost ljubavne žudnje, strepnja i slutnja pred početkom pripadanja i uzimanja, bilo joj je uzbudljivije od svega što potom sledi. Jer ona je u ljubavi najviše volela početke i imala je silnu želju da neprestano započinje, vrlo retko i volju da doživi sve: birala je i grlila se samo sa onim koji u svemu ispunjava te njene zahteve. Pri tom, uživala je u poražavanju muškaraca, volela da ponizi naročito one koji su pokazivali vatrenost i silinu u nastupu. Slabiće je ostavljala odmah i s nipodaštavanjem, ne pristajući na ponovne susrete; poražene ljubavnike nije trpela u svojoj blizini i to im je pokazivala. Ona veruje da su zbog takvih postupaka uvređeni i sujetni "brđani" i ružne uspaljenice u studentskim krugovima osvetno širili priče najpre o njenoj nastranosti i frigidnosti, pa potom kao pristalici i propagatoru "slobodne ljubavi". Ona je u takvom ogovaranju uživala, veselo ga prepričavala s Banjcem, koji je u ljubavničkoj slavi bio daleko čuveniji od nje. Nisu dugo uživali u tom sujetnom poigravanju: partija i SKOJ na Univerzitetu, boreći se za moralnu čistotu svojih redova, povelili su pravu kampanju protiv propagatora slobodne ljubavi, kao "oblika malograđanske dekadencije i ideološkog anarhizma". Sve one s kojima se družio ili vodio ljubav Rajko Banjac nazvane su "kolontajkama" i bile primorane da prorađuju polemiku između Lenjina i Aleksandre Kolontaj, ideologa "slobodne ljubavi".

Tako je i ona uvršćena u "vatrene kolontajke", a što nije i nad njom kao nad Rajkom i nekim drugim devojkama proglašen partijski bojkot, razlog je bio samo jedan: bila je toliko omiljena kao pevačica i recitatorka, da se nijedna veća priredba naprednih studenata nije mogla zamisliti bez nje, čiju su pojavu pratile ovacije i skandiranja "Nađa-Nađa! - Volga-Volga!"...

Tugujući, muči se i da odgonetne: da li je Banjac u očajanju zbog bojkota svojih drugova izvršio samoubistvo, ili ga neko od ovih najrevnosnijih u slepoj mržnji protiv "sejača malograđanske truleži i nemorala" sa platforme gurnuo pod točkove? Po svom ponosu i hrabrosti Rajko Banjac je imao snagu za najteže; po silini svoje komunističke ubeđenosti i mržnje protiv "neprijatelja u našim redovima", oni koji su od njega i u vozu okretali glavu mogli su i da bace na šine tog "bludnika". Bilo u šta da poveruje, isti joj je bol i bes.

Od pogibije Rajka Banjca, prvi put se obradova: sa terase čuje oca kako se pozdravlja sa Milenom Dragović, ženom koju obožava od kad zna za sebe. Smatra je, za njene godine, najlepšom Beograđankom, njenoj vernosti mužu nikad nije mogla da se načudi. Taj kukavičluk bio joj nespojiv sa tom lepom i ponosnom ženom, zbog čega je sažaljevala, a ponekad i prezirala. Poslednji put, kad su razgovarale o ljubavi, seća se, Milena je uveravala da se u životu voli jedan ili jedna, ako imaju sreću da se sretnu: "To je usedelička laž, prekinula je. U tu istinu mogu da poveruju samo očajnici." "Ja sam jedna od tih" - rekla je Milena tako mirno i samouvereno da se nije usudila da joj protivureči. Ako je to istina, onda sam izgubljena, reče sebi. Obuče se, očeslja i siđe na terasu. Zastade pred Milenom, kao i uvek zadivljena njenim crnim senovitim očima na belom, ovalnom licu.

Bože, kako ste lepi danas! - grli Milenu: njoj može reći sve.

Otkud sam ti, dete, danas lepa? Ti si lepa. Kakva ti je samo kosa. Nešto si smršala, Nado?

Jesam, ali bez svoje volje.

Bora Pub ih prekide:

A ti, Dragovićka, putovala opet po onom svom jeguljinom nagonu? Sta ti radi onaj luđak?

Nisam ga našla.

Vidiš li, Milena, dokle stigoše tvoji komunisti? U zagrljaj sa Hitlerom! Neverovatno!

Ti, Boro, znaš da ne volim o politici. A znaš li da nas je Vladimir napustio? Odselio se.

Blago tebi! Ako nije duša, bar ti je kuća čista. Kad bi se ona moja bitanga odselila, lumpovao bih tri dana! Ali neće, mangup, koristi moju zaštitu.

Dušanka grdi Boru i pokušava s Milenom da povede razgovor: kuda da se beži kad počne rat? Beograd će biti odmah bombardovan. Bora ih uverava da rata u Jugoslaviji neće biti, jer među Srbima koji su preživeli prošli rat nema više nijedne budale, a mlade budale postale komunisti.

Nada sačeka da otac izgrdi svet i ode u varoš, pa se obrati majci:

Mama, da li bi htela da me ostaviš malo samu sa tetka-Milenom? Ti ne voliš neke razgovore.

Dušanka se uvredi i Milena ne pristade da ostanu same, pa Nada sačeka da Milena krene kući i prateći je, ispriča joj sve o Rajku Banjcu i svojim osećanjima:

Jesam li ga izdala što sam pevala na izletu?

Jesi - odgovori bez premišljanja, ali kad joj ugleda suzne oči pokaja se, pa dodade: - A kako si mogla drukčije? Ti ga nisi bojkotovala.

Nemojte da me tešite. Jesam ga izdala. A on je, sad znam, bio onaj o kome ste mi govorili proletos, kad sam vas pratila baš ovom ulicom. Onaj što se rodio za mene. Sećate li se?

Sećam se - reče Milena tiho: tada je slagala. Već je bila sa Petrom u Vensenu, Veneciji, na lađi za Grčku; već je znala da joj Bogdan nije više onaj jedini, da postoji Petar, ali tada se ona u sebi još borila za Bogdana da joj ostane jedini. Jedva je skrila tu primoranu neiskrenost pred devojkom, koju zna kao odojčce, na kome se učila kako će da povija i kupa bebu, jer je već nosila Vladimira. Voli je kao ćerku, uživa u njenoj lepoti i duhu, u duši je želela da je Vladimir zavoli. Sećajući se tog razgovora o onoj ljubavi koja se nekoj srećnoj ženi samo jednom dogodi, a ogromnoj većini nikad, želi da joj kaže svoju istinu, svoje novo saznanje: i srećna žena biva obmanuta, jer uvek postoji ljubav veća i od one najsrećnije. Koleba se, mlada je, ćerka može da joj bude. Gleda zažarenu kuglu sunca koje između mlinova i vetrenjača silazi na rub pučine... Gde li sada Petru zalazi sunce? Ne želi da teši Nađu; želi da joj kaže da tog Rajka treba da žali svom dušom, da pati i ničim se ne brani od te patnje.

Sada shvatam da nisam imala ni snagu ni pamet za toliku sreću.

Za tu sreću, Nado, treba imati više snage no za najveću nasreću. - Čuje zvono sa Voždovačke crkve, i stade da sluša pevno i setno zvono manastira Nea Moni.

Nada sačeka da utihnu zvona, pa upita:

Šta ću ako više nikad ne sretnem Rajka Banjca?

Srešćeš ga. Mlada si, dug ti je put, sigurno ćeš ga sresti. Ja sam ga srela tek u svojoj četrdeset i trećoj. Tog čoveka koga sam volela čitavog života, a nisam znala da njega volim. Kad sam to saznala, izgubila sam ga... - začuta.

Zar i vi? Kako ste ga izgubili? - Nada zažele da je zagrlila i što više nije verna jednom i što joj je sestra po nesreći.

Imao je za drugo veću ljubav no za mene.

Onda on nije taj.

Jeste. Bio je taj. - Milena se uplaši ovolike iskrenosti pa se okrenu, šapnu pozdrav i pođe kući, zagledana u Petra na lađi zanemelog, dok ona silazi stepenicama na pirejsko пристаниšte.

Nada joj gleda leđa i nisku pundu, prvi put vidi pogurenu njenu vitkost; iz celog tela, držanja i hoda, oseća joj neku rušnost i poraz, ali ne može da je žali. Jer ne žali ni sebe.

U krošnjama ojesenjenih jasenova šumori vetar i zlatastim lišćem zasipa Milenu. Zaveja ulicu i grad.

6

Poslednje iskušenje Petra Bajevića na putu za Pariz bio je Beograd. Zastrepeo je još od Đevđelije, a od Niša sav se zamutio i zaneo žudnjom da još jednom zagrlila Milenu, da je bar vidi na nekoliko trenutaka i kaže joj ono što se nije usudio na lađi, pred njen silazak u Pireju. Onda mu je negde oko Avale voz stao iako je jurio, Beograd je kao granata poleteo na njega, izlomivši mu dah, gušeći ga vrelinom svoje blizine i on se čvrsto uhvatio za šipku. Da se baci u šiprag, u kukuruz, u sumrak da se odšunja u grad, njoj, prenoći i jutarnjim vozom nastavi put? A kad je hujanje smenio škrgut i jeka gvozda, i na njega pala tišina zaustavljenog kretanja, on je zaječao u sebi što joj nije bar rekao kada prolazi kroz Beograd i pritisnuo čelo na staklo da se provuče kroz srču i jurne uzbrdicom ka njenoj kući. Toliko je to raspinjanje bilo ravnomerno zategnuto između želje i otpora, između ljubavi i dužnosti, da mu tišina ne potraja ni sekund: škrgutnulo je gvožđe u spojnicama, zaječale su šine na skretnicama, klopot i ršum na mostu zdrobili ga svog, u trenu mu istekla Sava i bio je spašen. A spašeno je samo kajanje što nije sišao s voza. Odneo ga do postelje i pručio se po njoj, otvorenih i praznih očiju, kao mrtvac. Ne zna ni kada je zaspao, ni da li je spavao; carinici i policajci podsećali su ga da prelazi države i granice, a on se nije micao sa ostrva i Joanidisove kuće, sve dok mu konduktier otključavajući vrata spavaće kabine, nije objavio da ulaze u Pariz. Stresao se od svoje obuzetosti: od kad je emigrant i ilegalac, nikad tako neoprezan, opušten i zagubljen u sebi nije putovao Evropom! Skočio je, umio se, zategao mašnu i pripalio lulu da se pribere: kako da opravda čitavih petnaest dana i neizvršnje zadatka u Cirihi?

Ali to nije zanimalo čoveka u pariškom punktu. Čim ga ugledao, naložio mu da istog časa krene u Antverpen, gde ga dočekaog Jegorov, stari čekist, njegov dobar drug, čovek uzornog karaktera i poštenja. Majstor kratkih izveštaja. Od njega niko u Sektoru nije mogao sa manje reci više da kaže. Obojica se obradovaše susretu. Jegorov ga zagrl i odagna mu strahove:

U poslednji čas, Rajski! Naša lađa polazi za pola časa. Mnogo sam brinuo za tebe.

Zašto si brinuo? - motri mu svaki titraj na licu.

Skoro dvadeset dana ne znamo gde si. A svetski rat je počeo.

Imao sam velike komplikacije na jednom poslu.

Pretpostavljali smo. Jesi li izvršio zadatak?

Nisam.

O tome ćemo na lađi.

Petru laknu. Pomisli da ga upita gde je Baškirev, ali to odloži za lađu.

A na lađi, još od mosta, dočeka ga kapetan i povede u kabinu, gde mu trojica nepoznatih ljudi saopštavaju da će biti vezan i da je u njegovom interesu da ne pruža nikakav otpor. Zbunjen je samo trenutak, u stvari, zbunjen je obmanom Jegorova, od koga nije očekivao ovakvu igru, ali se brzo miri: Jegorov savesno i vesto vrši svoju dužnost. To saznanje kao da ga podstaknu da i on izvrši svoju dužnost:

Na raspolaganju sam vam, drugovi.

Nijednim pokretom ne ispolji negodovanje dok mu vezuju ruke na leđa, ogrću njegovim mantilom i vode u donji deo lađe. Uvedoše ga u potpuno praznu odajicu do mašinskog odeljenja i ostaviše da stoji zagledan u mutna okna kroz koja ne vidi ništa. Dugo stoji nepomičan, kajući se što se nije zaustavio u Beogradu i bar još tri noći proveo sa Milenom. Uveren da mu je Baškirev namestio ovu klopku, ljuto se pokaja što nije izvršio svoju dužnost: trebalo je istog časa, pravo iz Bulonjske šume da prijavi punktu provokativni poziv Baškireva da beže u Kanadu. Jer dobro zna da se na njegovoj dužnosti samo jednom greši i da se greška ne ispravlja. Upravo ta apsolutna mobilnost celog bića u svakoj prilici i svakom trenutku i činila mu je njegovu dužnost izuzetnom, povlašćenom u revolucionarnoj borbi, tom izuzetnošću i podsticala mu i smirivala taštinu, bivajući mu time možda najstvarnija naknada za napore tajnog delanja i opasne rizike svakog koraka, svake reči, svakog čina.

Lađa odmah krenu, kao da je čekala samo njega da svezu i uhapsu. Čučnu, pa sede na pod; glava mu klonu za Milenom: više je nikad neće videti. Od tog bola, zagledan u nju dok silazi sa lađe, neodlučno, zastajkujući, lica okrenuta

njemu, sa ponorima tuge u očima, dugo ne želi da misli šta ga čeka u Moskvi. Njegova sposobnost da u svakom teškom položaju i rđavom raspoloženju iznađe razlog za nadu, po onom najuverljivijem ljudskom iskustvu iz zavičaja da čoveku nikad nije tako rđavo da ne može biti gore, izdade ga u tami kabine što se brzo zgušnjavala, nabacivana talasima, taložena brujanjem motora. Ni u primislama ne pokušava da uspostavlja nadu u nekakvo spasenje, svestan najhitnijeg: zauvek se rastao sa Milenom. Rastao se i sa svetom, jer tamo iza antverpenske luke, sem Milene, nekoliko prijatelja i majke, ako je još živa, nikog svog nema. Zbog svega ostalog što čini ovaj svet, ne oseća se obmanutim, a ni njegovim dužnikom. Uživao mu mnoge radosti i lepote, a rušio ga strasno. S njim su računi u redu. Jedino pati za Milenom i taj bol ne može da umine ni u bolovima čvrsto i grubo vezanih ruku, ni pred pomislama - šta ga čeka tamo? Ali on ne pristaje da mu patnjom pluta ostrvo, pa se mamuza kao svagda kad je teško: trpi, dušo! Ne cmizdri, kujo, sedam dana i noći bilo je ostrvo!

Uđe Jegorov, upali sijalicu, pripali mu cigaretu i stavi u usta, pa sebi, i čučnu u drugi kraj kabine, sve ćuteći. Popušiše po pola cigarete dok Jegorov progovori:

Ti znaš šta te čeka.

Pretpostavljam.

Od tebe će se u Lubjanki zahtevati da govoriš laži. I potpišeš lažan zapisnik. Da lažno svedočiš. Na sudu dokazuješ da je neko od preostalih Lenjinovih drugova fašistički agent, da je spremao ubistvo Staljina i rušenje neke fabrike. Ili nešto još gore.

Jegorov govori lagano, zabrinuto, gledajući u pod. Petar se prenu tek od poslednje rečenice i zagleda ga: kakvu li mu mrežu plete, čime će drugi put da ga iznenadi? Jegorov pripali drugu cigaretu, ponudi ga, odbi i zato što već mora da počne sa odvikavanjem od duvana. Jegorov lagano, ravno, kao brujanje brodskih mašina, prepričava držanje u Lubjanki njihovih drugova iz Sektora i poznanika iz drugih odeljenja, kad su partija i služba zatražile od njih da u ulozi agenata stranih obaveštajnih službi budu svedoci na suđenjima, ili su uhapšeni zbog sumnji da su saradnici trockista i opozicije, dakle, zamaskirani, davno ubačeni agenti. Bilo je dva-tri samoubistva, dva-tri odbijanja, ostali su izvršili zadatak, priznali zločine i svedočili protiv izdajnika. Svaki slučaj Jegorov propraća svojim komentarom: one koji nisu pristajali na uloge provokatora i lažnih svedoka, naziva "naivnim boljševicima", a one koji su izvršavali naloge islednika i konstruktora zavere - "prljavim boljševicima". Petar mu se ne suprotstavlja nijednom rečju; sluša ga bezizrazno, čak ravnodušno, uveren da je njegovo ćutanje najgore za Jegorova. Zažele da ga upita za Baškireva, ali kako ni u pariškom punktu nije pomenuo Baškireva, što je bilo pogrešno, odluči se da i sada ćuti. Da je u Parizu saznao gde je Baškirev, sada bi mu bila jasna igra Jegorova. Jer, ako je Baškirev provokator, onda je i Jegorov provokator u istoj kombinaciji, pa bi prema toj činjenici imao dosledan stav. Oduči se na iskreno iskazivanje svog uverenja; bez obzira na okolnosti i posledice, ostade boljševik.

Da, da, dragi moj Rajski. Dokončaće nas čistka. Sad smo mi na udaru. Mi koji smo bili Staljinovo, Jagodino i Ježovljevo slepo oruđe u likvidaciji boljševičke opozicije. Moraju se ukloniti svedoci gnusnih zločina... Sada mi, stari čekisti i vi kominternovci, izvršavamo svoj poslednji zadatak: bili smo beskompromisni borci partije, pa lažni agenti i lažni svedoci protiv nevinih ljudi, i sada, u trećem činu tragedije poslušnih pobunjenika, treba da budemo postreljani kao najpodliji neprijatelji, jer smo opasni svedoci... Moralni vagabundi, bednici! - uzviknu Jegorov s takvom ubedljivom iskrenošću da Petar mora da se izjasni:

Ja ne pristajem na tu ulogu.

Kako ne pristaješ? Kako možeš da ne pristaješ?

Mogu. Moram da mogu. Ako bih pristao tako nešto da učinim, da budem lažan svedok ili lažan neprijatelj, ja bih izdao svoju partiju. Osramotio bih svoje boljševičko, revolucionarno ubeđenje. A ja to neću učiniti. Ni po koju cenu to neću učiniti! - do viknu mu ubeđeno i prkosno.

Nije tvoje da procenjuješ šta je za partiju i revoluciju dobro i časno, a šta sramotno i zlo. To je prvo načelo partijnosti, kao što ti je, valjda, poznato.

Tako će biti samo dok sam ubeđen da je crveno - crveno, - izjavi svestan da to nije pravilno mišljenje i da ga do sada nije tako zastupao.

A ako u to nisi ubeđen? - Jegorov ga gledao sa nekom strasnom ljubopitljivošću.

Kada ne budem siguran da crveno nije crveno, ja ću da izvršim svoju komunističku dužnost: istrajaću po svaku cenu u ubeđivanju partije da crno nije crveno. I neću odstupiti.

Ne pričaj budalaštine! Kad Buharin, Kamenjev i Rikov nisu uspeali u to da je ubede, nećeš valjda ti, politemigrant sa Balkana, član jedne propale, frakcionaške partije, da ubediš boljševičku partiju i Staljina da rade naopako? Glupost, nedostojna tebe, Rajski!

Ja se, Jegorov, ne stidim takve gluposti. Ima nekih, zaista, divnih gluposti - kaže lako i osvetno.

Slušaj, Rajski. Hajde, recimo, da zamislimo taj istinski apsurd da neko stvarno ubedi Staljina i partiju da rade naopako, da su nad ruskom revolucijom zaveli Termidor. Ti imaš maštu, pa zamisli Rusiju i ceo Sovjetski Savez sa tim saznanjem da su sve te čistke i suđenja, progoni u Sibir i ostalo, samo jedan kontrarevolucionaran teror! Zamisli to stanje i nas sa takvom svešću. Kakva bi ruševina nastala od sveta!

To neću da zamišljam.

A ne pomišljaš koliko može biti apsurdno i zločinačko to mišljenje i delanje po savesti, za istinu, pravdu i ostala dobra i vrline?

Ne pomišljam.

Zar ne uviđaš da su odavno nastupila vremena kad je crno - crveno? I da se od nas boljševika i svih razumnih ljudi traži danas da u to verujemo. Ili da bežimo u pećine. Na nesreću, male su da nas sve prime - izgovori drhtavim glasom i s izrazom očajnika.

To zbuni Petra, počuta, ali se odluči da s Jegorovim ne ulazi u igru i reče:

To nije moj problem. Ja se ne mučim s verom u partiju.

Ne laži, Rajski! Ti nikad nisi bio kukavica i licemer. Da jesi, ne bi bio vezan kao dvostruki ubica i strpan u kajitu sovjetskog teretnog broda da te vuče u Lubjanku.

Ta greška sa mojim svezivanjem i ovakvim sprovođenjem uvideće se čim stignem u Moskvu. Moj će se slučaj brzo razjasniti.

U Lubjanki se svi slučajevi samo na jedan način razjašnjavaju.

Moj će slučaj biti na drugi način razjašnjen. Biće ispravljena greška - reče ubeđen, osmehnu se, dodade: - A ti se ne boj takvog razjašnjenja. Za ovaj naš razgovor neće saznati niko. Ja se nekih laži nikad ne užasavam.

Neubedljiv si, Rajski! Neubedljiv!

Jegorov, ne gubi vreme na provokacije sa mnom. Idi igrati šah. Znaš da se noću na lađi najslađe igra šah.

Jegorov ustade:

Razmisli o ovome što sam ti rekao. Dobro razmisli. Na tvoju sreću, za spas imaš dve noći i jedan dan.

Petar mu se opet tanko osmehnu. Jegorov za sobom toliko tresnu vratima kajite da se on trže i osta u toj začuđenosti dok ne uđoše ona dvojica koji su mu vezali ruke, i sada mu tankim konopcem, bez njegovog opiranja, čvrsto vezaše i noge do bedara i ostaviše ga na podu, ne gaseći sijalicu.

To vezivanje nogu shvati kao glupačku osvetu Jegorova i okrenu se na leđa da spava, znajući dobro da samo ispavan čovek može da vodi psihološku borbu sa islednikom. I uprkos bolu u kostima, tuzi za Milenom, žeđi i gladi, nastojanju da odgonetne razlog i cilj svog hapšenja, brzo zaspao.

Probudi ga potreba za mokrenjem, viče stražara da mu otvori vrata, zahteva da ga vodi u klozet, da mu donese kofu i odveže ruke. Uzalud. Mučeci se da se

ne pomokri u pantalone, dokotrlja se do vrata i stade glavom da ih tuče, dozivajući Jegorova. Viče, preti, psuje. Stražar mu samo iskašljavanjem odgovara. Uzdržava se, opet viče i na kraju izmokri se u pantalone i otkotrlja iz svoje bare. Uvređen i ponižen, čeka Jegorova da mu pljune u lice. A uđe mornar i podmetnu mu pod usta solju cikore. Dvoumi se, ali je žedan ispi i zadubi se u sebe, tražeći svoju grešku u svim zadacima koje je izvršavao poslednjih godina, prisećajući se razgovora sa drugovima i prijateljima, sumnjivima i neprijateljima, svakog postupka i svake reci. Sve do Ciriha i onog pogrešnog okidanja revolvera, na sreću sa neispravnim metkom, ne uviđa kada je pogrešio i zaslužio hapšenje u Lubjanku. Ili je, zaista, kako kaže onaj podlac Jegorov, jednostavno došao red za čistku najodanijih? Boreći se s tom sumnjom, izgubi osećaj za vreme. Ali ga zamuči stomak, neko oštro svrdlanje po crevima potera ga na veliku nuždu, stade da doziva stražare i zahteva da ga vode u klozet, lupa glavom o vrata, preti Jegorovu, ne izdrža: protera ga proliv, napuni gaće, zasmrde sebi neizdržljivo. Od ljutnje i uvrede više ne oseća ni žeđ, ni glad, ni bol u kostima; pati i zbog svoje davnašnje zablude da je Jegorov častan čovek. Onda je opet imao proliv, pa je stalo vreme. Ukinuli su mu ga i motori svojim ravnomernim brujanjem i talasi što istim ritmom njišu lađu i svetlost koja je u kajiti uvek ista; želi samo da mu se smiri stomak i plaši se da ga Jegorov ne zatekne usranog i usmrdelog. Smrad mu je i sad najteža muka, jer kod ljudi najviše mrzi prljavštinu.

Ne zna koliko je dugo takav ležao na mokrom podu, dok sa punom kofom vode i četkom ne udoše ona dvojica što su ga vezala, odvezaše ga, narediše mu da oriba kabinu i ponovo zaključaše. Najpre razgibava ukočene ruke i udove, izvede desetak čučnjeva i gimnastičke vežbe koje zna, pa u kofi opru gaće i obuče ih mokre, pomokri se u kofu, zalupa na vrata. Ona dvojica udoše, ponovo mu vezaše ruke i noge, iznese kofu napolje, ne progovorivši ni reč i ne primetivši da nije pod ni ribao. Sam i vezan, on se zastide što se nije opirao vezivanju. Lako se smiri: gubljenje dostojanstva svakog uhapšenika započinje njegovom borbom protiv stražara i njihovim izjednačenjem sa državom i njenom voljom.

A kad nešto kasnije uđe Jegorov, pozdravljajući ga klimanjem glave, on ga pljunu:

Svinjo, policijska! Nećeš me slomiti.

Jegorov ga sažaljivo pogleda, sede uz vrata kabine, pripali cigaretu i pokuša da mu je stavi u usta. Ispljunu je s gađenjem. Jegorov mirno popuši svoju cigaretu i posle dužeg ćutanja i zurenja u pod izađe.

Petar laknu što ne mora da ga gleda i sluša. More se uznemirilo, lađa se zaljulja, on se kotrlja po podu. Odluči da misli samo na Milenu, na njih dvoje na lađi od Pireja do ostrva; od ulaska u njihovu kabinu kad je zagrlio i rekao: "Sad smo slobodni. Neću nijednu sekundu da te ne gledam...", a ona ga gledala onim zatamnjenim očima, više strepeći no radujući se. Sećao se večere, kalamara, sira, recine, izlaska na palubu, vetra sa pučine, prvih zagrljaja u kabini... Zaspao je sa bolovima u kostima od užeta i tvrdog poda,

iako se lađa sve jače ljuljala i krčkala i on se šuljao od zida do zida. Ču Jegorova koji sedi u ćošku i puši:

Ja znam svaku tvoju misao. Apsolutno svaku. Ti kao inteligentan čovek treba maksimalno da uvažavaš taj fakat. - Zaćuta.

Petar, iznenađen njegovim prisustvom, sa licem na podu, posmatra ga prezrivo, nameran da ne prihvati razgovor.

Mi ćemo prekosutra u ponoć biti u Lenjingradu. Odatle ćeš vozom biti prebačen u Moskvu. Tamo ćeš biti bačen u neku špilju Lubjanke. A onda, ako odmah ne potpišeš spremljen zapisnik priznanja potrebnih isledniku, stupaš na konvejer. Znaš da ljude našeg ranga saslušavaju anonimusi. Ništavila. Slede danonoćna saslušanja bez sna, tuče, reflektori, ledeni tuševi, opet tuče i ostale policijske banalnosti. Ti si, naravno, častan boljševik i ne priznaješ da si nemački agent i veza sa nekim opozicionarom. Pošto nemaš decu, ženu, porodicu, ne može te NKVD uceniti njihovim životima i njihovim progonom u logor. Imaš samo sebe, moraju slomiti tebe - tobom. Od te muke, kao što se zna, teže nema. Odbijaš, držiš se herojski, a onda neminovno, jednog dana ti sve dosadi, a najviše svoje herojstvo. Da, dosadi! Shvatiš apsurd svakog otpora. Prosto shvatiš da je život i sve na ovom svetu apsolutno besmisleno i da ne postoji ništa preče i veće od sna. Da, sna. Mi bez svega dugo možemo, samo bez sna ne možemo. U nesnu nam izumre volja za život, a čast i dostojanstvo, te mislene imenice ne postoje u čoveku kome se neizdržljivo spava. I tako, želeći jedino san, a od sna nema upornije ljudske želje, to dobro znaš, sanjajući san - potpišeš za san, a potpišeš priznanje da si neprijatelj. Kad se naspavaš, čeka te drug Visinski. To jest, neki od njegovih referenata, da redigujete zapisnik. U Lubjanki sve kombinacije imaju isti kraj.

Petar ga prekide:

Neću biti Krestinski, ni Lozovski, budi siguran. Dođi mi na suđenje da me slušaš.

Znaš li, Rajski, u čemu je tvoja fundamentalna greška? Gledaj me. Tvoja je greška u premisi: partija ne greši. Da! Na toj premisi, ti možeš da budeš njena svesna žrtva, pristaneš da si neprijatelj, iako nisi, uveren da se žrtvuješ za budućnost. Umreš tako kao boljševik, žrtvujući partiji sve. A možeš da se odlučiš i budeš njena nesvesna žrtva: odbiješ da si neprijatelj. Pa ti za neposlušnost kuršumom probuše tvrdokostnu glavu. I ti umreš sa uverenjem da si ostao boljševik do poslednjeg daha. A ta kratkovidna zabluda je po svojoj suštini antiboljševička. Braneći svoje dostojanstvo, ti nastupaš antipartijski, boriš se protiv svoje partije i svoje policije, kao da su klasni neprijatelji. Takvo držanje je najgore držanje. Partiji šteta, sebi smrt i sramota - šakama se oslanja na zidove kabine da se ne šulja za Petrom.

Ne misliš valjda, Jegorov, da sam ja toliki glupak da ne znam da partija greši? Ali ona svoju grešku i ispravlja - govori mu šuljajući se od njega.

E, to je tvoja druga fundamentalna pogreška i dogmatska zabluda: partija greši! Sa najbanalnijim obrazloženjem: ko radi taj i greši. Živi ljudi, složeni ušlo vi, mora da se greši. Partija, razume se, ispravlja svoje greške, kako kažeš, i nastavlja svoj pobjednički hod u komunizam. Je 1' tako? Na toj premisi možeš se držati po direktivi, to jest, biti lažni neprijatelj, a možeš joj u ime ličnog dostojanstva pružiti otpor do poslednjeg tračka svetlosti u mozgu. U oba slučaja, dakle, isti je ishod: žrtva si. A u čemu je onda problem? Pa u tome što ti i toliki drugi, mnogo veći i značajniji boljševici, neće, ne smeju, ne mogu sada da uvide bitnu stvar. Naime: partija svesno greši. Da, svesno! Svesno, idioti! Svesno, planski, metodično ona ubija svoje članove. Najpre one najpametnije i najslobodnije, pa one najuticajnije, najznačajnije. Pa redom, po poštenju i hrabrosti, odozgo, pa naniže. I svakog ko to shvati. Svakog ko u to posumnja. Dok svim partijcima i vanpartijcima od straha ne postane svejedno šta partija radi i čemu stremi. Dok svakom u Rusiji i celom Sovjetskom Savezu ne bude socijalizam sve što je današnjica. Sve što partija i vođa rade. Sve, apsolutno sve. Dok svaka laž ne postane dobro. Eto, tom satanskom cilju ti i ja služimo - udahnu i pripali cigaretu.

Lađa zakrcka kao da tresnu u hridinu, motori jače zabrujaše, huka narasta, Petar skliznu ka drugom kraju kabine.

Čudi se: kad je ovaj Jegorov postao toliki brbljivac? Deset godina ga poznaje, radili su zajedno u Nemačkoj kao Kominternini instruktori. Podiže glavu sa poda:

Zar ti ozbiljno misliš da se ja pecam na te verbalne žongleraje?! Na tako stupidne provokacije! - viknu, udarivši u zid.

Jegorov počuta držeći se šakama za zidove, povuče nekoliko dimova:

Logično zaključuješ, priznajem. Ovo je vreme provokatora. Međutim, danas logika ne utiče na naše mišljenje. Ni na mišljenje naših neprijatelja, naravno. Jer naše mišljenje, ili kako mi marksisti to kažemo, klasna svest, to, pre svega, nije razum, to je utopijska svest. To je fikcija. Socijalizam je samo zamišljena stvarnost. Stvarnost koja realno ne postoji, ali za nas kao da postoji. I revolucija nije realnost. Fictio juriš, pravo na fikciju, to je revolucija. Zamišljanje nečega što se nije dogodilo kao da se stvarno dogodilo. Tu fikciju drži vera, a pokretačku snagu joj daje mržnja protiv neprijatelja, naravno, opravdana, duboko motivisana... Tako, otprilike, stoje stvari sa našom takozvanom svešću, takozvanim zakonitim pokretačima istorije, takozvanim socijalizmom. Ali, šta se to nas dvojice sada tiče... Čak i da se ne potopimo noćas...

Petar duže počuta, pa viknu da nadjača talase i motore:

Mene se zaista ne tiču tvoje provokatorske brbljarije.

Ti, Rajski, ozbiljno misliš da sam ja provokator? Ili misliš da treba, da je boljševički tako misliti? -zagleda se u njega crnim, sitnim očima neprijatnim Petru kad god se ne osmehuje. Pravi Azijat.

Svejedno mi je šta si. Sasvim!

Jegorov ispuši cigaretu pa se nagnu nad njim:

Slušaj me, Rajski. Spreman sam da ti omogućim bekstvo. Mi ćemo za koji sat stati u jednoj norveškoj luci. To ti je poslednja prilika. Pitaš se opet, logično, zašto sam sažaljiv prema tebi. Ne znam, do đavola. Simpatičan si mi zbog nečeg. Oduvek. Da sam žena, verovatno bih bio zaljubljen u tebe... - dobaulja do svog ćoška. - A drugi razlog: želim da spasem ponekog zabludelog idealistu.

Petar pokušava da se nasmeje, a Jegorov ga uhvati za prsa i išapta mu:

Mrtvi su ideali! Za šta još da ginemo, za koga još da ubijamo?

Za svetsku revoluciju, Jegorov! Za novi svet!

Nema svetske revolucije! Mrtva je naša revolucija. Revolucija je danas samo alibi za ubijanje idealista. Najpre su nam podvalili filozofi, kliconoše velikog zla. Potom vlastoljupci! Revolucija je samo izgovor za vlast! Čuješ li?

Ne čujem te! I suprotno mislim!

Čuješ ti mene, ali ne misliš, u tome je tvoja nesreća. Ti veruješ.

Ti me, Jegorov, ne urazumljuj i ne spašavaj. I pusti me da crknem verujući! Okrenu glavu k njemu i vide mu zgađeno lice koje se lagano udaljava ka vratima kabine.

Izgubio si igru, Jegorov! - dobaci mu i glavom lupi o zid.

Ti si boljševički idiot!

Jesam! Gde je Baškirev?

Znaš ti dobro, gde je Baškirev! - Izađe i tresnu vratima za sobom.

Petra obuže kajanje što nije prijavio Baškireva. Ali mu to saznanje donosi i nešto kao olakšanje: strada zasluženno, nije postupio boljševički, nije izvršio dužnost; omogućio je Baškirevu, pomoćniku načelnika Sektora, da pobegne. Da li je pobegao? Ako je pobegao, onda kako oni mogu znati za njihov razgovor u Bulonjskoj šumi? Nije pobegao, Baškirev je provokator, Jegorov je provokator. A provokatori idu na sumnjive. Zašto im je sumnjiv? Što nije likvidirao Vilhelma Rajsa? Baškirev ga provocirao pre puta u Cirihi. Imao je neke apolitične i kritizerske razgovore sa Bogdanom Dragovićem. Ne može biti da ga je on "otkucao". Zašto da ne? Sumnjivi se spašavaju revnošću i

cinkarenjem kolebljivaca. Jeste grešio. Jeste izvršio prekršaj, pa Beograd, pa ostrvo. Kakvi su to prekršaji discipline! Sumnjiv je, kolebao se, jeste, u Cirihi se kolebao, kolebao u sebi da pođe sa Baškirevim. Ne zbog ideja i politike. Za glavu se zabrinuo, nepravde se uplašio, svejedno, pokolebao se. Pravedno, zaslužno strada. Pokušava da misli na Milenu, ne uspeva.

Talasi ga valjaju po kabini, lađa krčka, želi da se raspukne i potone u morski bezdan i sve se okonča. Zamuči ga i stomak, opet proliv, i tako uneređen i moker uz strahovitu huku motora i sve jače krckanje lađe, valja se kabinom nemoćan i očajan. I sve duže zamišljen nad pitanjem: Mučimo li se i stradamo li mi revolucionari odista samo za svoju fikciju, kako reče onaj podlac Jegorov?

Bol kostiju, žeđ i glad, osobito poniženost koju oseća od proliva i mokrenja u pantalone, opet mu podstakoše prkos i inat.

Ne zna koliko su dugo plovili kroz buru. Ljuljanje se naglo smiruje, motori se utišavaju, pa se utišaše sasvim. Valjda su negde uplovili. Uđe Jegorov u kišnom mantilu, zakopčan do grla, sa beretkom na glavi i reče:

Pobegli smo iz bure u neki norveški fjord. Sever Norveške. Neka mala luka. Kapetan ne zna tačno gde smo. Noć je, kiša pljušti. Slušaj, Rajski... Pustiću te da skočiš u more, hladno je, ali nemaš do gata više od sto metara. Nema talasa. To ti je poslednja šansa. Hajde da te odvežem.

Svinjo provokatorska! Marš napolje!

Ne psuj, iako si Balkanac. Na saslušanju, Varlamov, on ti je novi načalnik, onaj Varlamov iz ekonomskog odseka, referent za našu menzu, taj Varlamov ti neće verovati da si se držao boljševički pred jednim zamaskiranim trockistom. Da te odvežem? Samo nekoliko sekundi imaš.

Marš napolje!

Zbogom, Rajski. Ne kajem se što sam te precenio. - Jegorov lagano zatvori vrata.

Bez valjanja po podu i Jegorova, zadovoljan što je izmarširao hulju, oseti izvesno smirenje u glavi i u duši, pa zaspa.

DRUGA GLAVA

1

Zvono mu zabruja iz neba i zemlje, kao najava neke zaboravljene prastare strave, muklim jektanjem prepuni mu ulice oko Sene, zanese mu kuće, uzvitla mu suton: Bogdana Dragovića prože jeza neznanog, stade. Stadoše i ljudi gde su se našli, na pločnik iz kuće izlaze starice i deca, čuje uzbuđen i prigušen uzvik:

Burdon! Burdon!

Ne razume o kakvoj je opasnosti reč i, kao da se spasava od te nepoznate pretnje, uroni u tamu kuće gde ga čeka neko od drugova. Požuri uz stepenice na peti sprat, zamišljajući rušenje Varšave, o čemu danima misli, uveren da takva sudbina čeka i Beograd, tamo je Vladimir. Na petom spratu shvati da je ušao na pogrešan ulaz i sada, uplašen svojom zbunje-nošću i zakašnjenjem na sastanak sa drugom iz Polit-biroa Centralnog komiteta, od koga očekuje odluku o svom zahtevu da ide u zemlju na ilegalni rad - da se spase muka emigracije, razjasni sa Milenom, bude sa Vladimirom, svojim radom i stavovima primora Polit-biro da uvidi besmislenost svojih podozrenja prema njemu i udaljavanje iz rukovodstva bez ikakvog razjašnjenja, da se, najzad, izmakne od očiju i ušiju Kominterne, zaziranja od najboljeg druga, svojih sumnjičenja svih i sebe, daleko od domašaja NKVD-a i Lubjanke - strča na ulicu kojom se valja neko zastrašujuće, nedoživljeno bruhanje i kad na otvorenim ulaznim vratima ugleda poznato, uvek podozrivo lice kućepaziteljice, prepoznade kuću u koju je pošao i u kojoj je mnogo puta bio, razrokoj ženturači doviknu:

- Monika Dibosk! - ime vlasnice stana u koji ide, pa bežeći od bruhanja iz mrkle dubine Pariza, pohita uz stepenice. Kad mu zadihanom, posle ugovorenog zvonjenja, otvori gospođa Dibosk, prvi put zabrinuta i stroga lica od kad je poznaje, on zastade u osvetlje-nom predsoblju da smisli ubedljiv izgovor za zakašnjenje od deset minuta.

Kakvo je to zvono, gospođo Dibosk?

To je staro zvono Notr-Dama, gospodine Stanko-viću. Najstarije parisko zvono. Zvoni jedanput godišnje. Kao da oglašava apokalipsu, a ono... - kaže mu stidljivo, izvinjavajuće.

Ne razabra šta oglašava to zvono, uđe u trpezariju: za okruglim golim stolom sa svećnjakom i nekoliko pepeljara sedi Jaki. Zašto mu nekog drugog nisu poslali? Stoji bez pozdrava i gleda ga. Jaki zabrinut i skrušen, sa šakama na stolu i pogledom u svoje kratke, zatupaste, kao skraćene prste (kakve nije video ni na jednom čoveku, a za koje on priča da mu ih je unakazila policija, zabijajući mu drvene klince pod nokte) ne diže pogled, ćuti. Zna mu tu masku pritvornosti: skrušenost. Prvi put mu je ugledao u Kominterni po svom dolasku u Moskvu, na saslušanju pred Kontrolnom komisijom. Tada, u Kominterni, ugledavši ga ovako zaneto skrušenog i zabrinutog, toliko se zbunio da je svojim smušenim odgovorima razbesneo Belu Kuna. A posle tog zaprepašćenja, srećući ga često ovakvog, skrušenog, osobito na sastancima na kojima se odlučivalo o unutrašnjim neprijateljima i frakcionašima, ovaj mu je izraz Jakog izazivao samo prezir.

Zdravo! Hoće li još neko doći? - upita ne sedajući za sto.

Nema potrebe. Sedi, družo Bogdane.

Kad si se vratio? Šta se događa u Beogradu?

Pre dva-tri dana.

Zašto me odmah nisi pozvao?

Nije bilo potrebe.

Bogdan Dragović otkorača do prozora da se smiri, smišljajući šta da čini ako mu nisu dozvolili odlazak u zemlju. Jaki mu nešto šapuće, ne čuje ga od zvonjave, nervira ga taj njegov dobro znani šapat koji mu podrhtava čas žalostivno, čas srdžbeno kad raskrinkava zamaskirane neprijatelje partije, pa mu se okrenu:

Šta je odlučeno?

Sedi, družo Dragoviću.

Zašto mi se ne obraćaš partijskim imenom?

Sigurno s nekim razlogom.

Za njegovim šapatom oteže se tišina. Parizom se prosuše svetla, Jakom se produbiše bore, lice mu je sušta briga.

Pređi na stvar! - naredi mu Bogdan i sede za sto prema njemu. Pripaljuje cigaretu i gleda ga onim pogledom sa kojim mu je izricao partijsku kaznu zbog levičarskog zastranjivanja i podmetanja letaka nekim plašljivim intelektualcima, s ciljem da im letke nađe policija i batinama "revolucioniše" te "trule oportuniste". Pogrešio je što ga tada nije isključio iz partije. - Kažem, pređi na stvar!

Ti, družo Visoki, dobro znaš kakve sam ja teške zadatke imao u svom partijskom životu. Znaš koliko sam nekadašnjih divnih drugova i revolucionara za primer, kad su posustali u revolucionarnom maršu i sa partijske linije skrenuli u izdaju, morao da kažnjavam i raskrinkavam. Među proćim, dijalektika klasne borbe je neumoljiva.

Jaki, ne fraziraj! Dijalektiku klasne borbe ja znam bolje od tebe. I učio sam te njoj.

Jasna stvar, ti si intelektualac i ja se u teoriji s tobom ne nadmećem. Hteo sam, najpre, da ti kažem da mi je ovo najteži zadatak u mojoj partijskoj biografiji. Ti si me primio u partiju, ti si mi mnogo pomogao da postanem klasno svestan radnik i počnem da usvajam našu nauku marksizam-lenjinizam. Među proćim...

Ne uvijaj! Idem li u zemlju na rad? Ili mi i to ne date, kao što ste me sprečili da odem u Španiju.

Posle iscrpnog sagledavanja svih činjenica kojima raspolaže, Politbiro je odlučio... jednoglasno je odlučio da učini kraj nezdravom stanju u rukovodstvu naše partije. Da iščupa i poslednji koren gnjilog liberalizma i frakcionaštva. Jasna stvar, mi moramo monolitni da dočekamo velike događaje koji su pred nama.

Da. To je pravilno. I?

Meždu proćim, nije nam bilo lako... Źeleli smo da te spasemo za partiju. Mućili smo se i znojili, obrtali i prevrtali...

Bogdan spusti ruke ispod stola da mu ne vidi drhtavicu:

I šta ste prevrnuli?

Stari si komunist, najstariji ćlan CeKa među nama, imaš velike zasluge u obraćunu sa desničarima.

Samo to?

Znamo mi dobro tvoju popularnost u Srbiji i ugled kod partijskih kadrova. A šta se tu mođe, Dragoviću, kad su neki ljudi od slabog materijala, pa se istope u vatri klasne borbe, kako si ti nekad govorio.

Reci mi da li je i Sokolov bio na sastanku Politbiroa na kome ste mi presudili?

Bio je i Sokolov. I bili smo jedinstveni.

Tako, dakle, i Sokolov...

Šta se tu mođe? Činjenice su tvrdoglave, što reće drug Staljin.

Bogdan ne izdrđa njegov žalostivni pogled i drhtav glas, pa ga prekide:

Koje su vam to tvrdoglave ćinjenice?

Jaki poćuta, pa mu se obrati:

A ti ni sada nisi spreman da samokritićki sagledaš sebe?

Uvek sam ja, Đuro Višnjiću, samokritićki gledao sebe. Nikad nisam prećutao svoju manu i svoju pogrešku... Ne lupkaj prstima o sto! Ali sada hoću da ćujem te vaše tvrdoglave ćinjenice.

Pa evo, da poćnemo, na primer, od Gorkićevog slućaja. Mi smo u Politbirou šest sati, sećaš li se, šest sati analizirali našu nebudnost prema onom zlikovcu Gorkiću. Mi smo nekoliko godina radili sa nećuvenim pokvarenjakom, našom partijom je rukovodio engleski agent, jedna štetoćina koja nam je paralisala organizaciju, a mi, njegovi najblići saradnici, to nismo primećivali. Mi smo

svojom nebudnošću izvršili zločin prema svojoj partiji. Dok smo mi sebi tri kože drali, ti si ćutao kao zaliven. Je l' tako?

Jeste, ćutao sam. A znaš li zašto sam ćutao? Jer ste ga najžešće napadali vi, njegovi poltroni. On je tebe, Petrova i Fišera uveo u Politbiro, vi ste bili njegov kadar i njegove podguzne muve. A ja sam ćutao zato što ga, kao što svi znate, nikad nisam cenio, što sam bio protiv Kominternine odluke da on bude sekretar. - Svlada se da ne kaže: bilo mu je ispod časti da vezanog tuče. A ćutao je dok su mu dojučerašnji njegovi poltroni i ulizice čerečili leš, zato što nije verovao da je engleski agent, kako je javljala Kominternina. Dok je slušao njihovo nadmetanje u klevetanju uhapšenog sekretara, po meri i redosledu njihovog dojučerašnjeg divljenja i ulagivanja, on je u sebi i likovao zbog Gorkićevog pada i Kominternine bruke. Sluša Jakog i očajan je zbog te svoje tadašnje neopreznosti, zbog koje su ga nekoliko meseci kasnije lagano "stavili na led" i ostavljali bez zadataka.

A druga stvar. Nisi nam dao ni ubedljivo obrazloženje zašto si izvrdao da napišeš izjavu o Bajerovom šurovanju sa desničarima hiljadu devetsto dvadeset i treće.

Jesam li vam jasno i glasno rekao da o tom Bajerovom šurovanju nemam pojma? - više, a zna: nije više hteo ni protiv koga da piše izjave. Nije više verovao da se takvim izjavama služi partiji; nije više pristajao da takve njegove izjave budu nalozi za hapšenje.

Tvoje držanje u poslednje vreme ukazivalo je da se radi o ozbiljnim idejnim zastranjenjima. Drugovi Petrov i Rudolf su ti više puta izricali drugarske kritike.

Bogdan ga opet prekide:

Koji partijski zadatak ja nisam izvršio od hiljadu devetsto devetnaeste? Ne pitam tebe, jer ti to ne znaš! Pitam Politbiro CeKa, a pošto ni on nije kompetentan da to presudi, jer vi tad niste postojali, pitam Kominternu!

Jasna stvar, za tebe je samo Kominternina kompetentna.

Da! Samo ona.

Prava boljševička skromnost! Neka ti bude. I recimo da si ti, Dragoviću, izvršio sve partijske zadatke. Među proćim, otkad je to izvršavanje zadataka dokaz da je partijac - i komunist? Ti, kao stari partijski radnik, vrlo dobro znaš ko je sve disciplinovano izvršavao sve zadatke i šta se docnije otkrilo...

Bogdan se zamisli: to je istina. Izvršavanje zadataka ni njemu u čistkama nije bio dokaz o poštenju za mnoge potajne trockiste. Ni kad negdašnji frakcionaš pravilno tumači partijsku liniju i na svakom mestu zastupa partijsko jedinstvo, nije mu bio dovoljan dokaz da više nije frakcionaš. Sve to može biti i prikrivanje antipartijskog stava, karijerizma najčešće. Neubedljivo, loše nastupa protiv hulje. Zagleda se u Jakog:

Onaj naš razgovor pod mostom prijavio si Rudolfu i Petrovu, je li, Đuro?

Jaki se još više stuži i spusti pogled na svoje zatupaste prste:

Ostavimo sada to što je samo među nama dvojicom. Kad se već pozivaš na Kominternu, dede da počnemo od tvog dolaska u Sovjetski Savez. Nadam se da nisi zaboravio koliko smo truda uložili da te iščupamo iz oportunitizma i demoralizacije.

Ništa nisam zaboravio. Pamtim sve i primam odgovornost za svaku svoju misao, svaku reč...

2

Kad mu je, najzad, u Beč stigao poziv iz Kominterne da odmah krene u Moskvu, osetio se spašenim. Iako nije prošla ni godina od izlaska sa robije, toliko su ga bile zamorile i izmučile emigrantske intrige, gloženja, jagma za vlašću, žučne raspre o međusobnim pogreškama u partijskoj politici, te danonoćne svađe po bečkim kafanama, da je mnogo puta zažalio za robijom i onom prisnošću i solidarnošću u tamničkoj patnji ostvarenim sa nekoliko drugova. A kad su na poslednjoj poljskoj postaji u voz ušli sovjetski graničari sa petokrakama, srpom i čekićem na šapkama, i strogom učtivošću zatražili mu pasoš, Bogdan je skočio da ih zagri... Toliike godine čezne da vidi prvu zemlju socijalizma i bori se za nju, a prvi mu je susret s njom. Oduševljen pažnjom i brižnošću sovjetskih diplomata u Pragu, sa kojima je uređivao svoj put u Moskvu, nije zaboravljao da su to ipak diplomati. Ali ovo su oni pravi sovjetski ljudi, mladi i lepi, nepodmitljivi i kulturni, vaspitani pod sovjetskom vlašću. Njihovo odlučno i učtivo neprihvatanje njegovih izliva oduševljenja, lako je shvatio i izvinio im se na vrlo dobrom ruskom, koji je odavno naučio i na robiji usavršio, što im je izazvalo čuđenje, međusobno izmenjivanje podozrivih pogleda, pa su dugo zagledali pasoš, onda njega, sasvim ispravno; svet je danas pun špijuna, na Sovjetski Savez imperijalisti bacaju divizije agenata, koji odlično govore ruski. Bilo mu čak i mило kad su graničari njegov pasoš odneli negde na proveru: to je dokaz ozbiljnosti i budnosti, svejedno što on ide u Kominternu na njen poziv. Ugledavši natpis na stanici - Njegoreloje i crven transparent - "Proleter i svih zemalja, ujedinite se!" skoro je zasuzio, srce mu je tutnjalo: Zemlja njegovih snova! Lenjinova i Staljinova zemlja, njegova prava otadžbina! Sloboda! Na sovjetskoj zemlji, više ga neće progoniti neprijatelji, policija, provokatori. Više neće da strahuje od svakog nepoznatog koji mu ide u susret, ni čitača novina u bečkoj kafani koji ga strogo pogleda kad god okrene list, ni ponoćnih koraka na stepeništu i hodniku hotela. Više neće morati da živi sa lažnim pasošem, ni sa lažnim imenom, ni da šapuće, ni da ugriza jezik pred sumnjivim tipovima i podlacima. Najzad će slobodno da misli i govori, svakog jutra da čita sovjetske novine i marksističke knjige. Više neće morati da laže ni iz nužde ni iz ubeđenja. Tu je, u njoj je: Širaka strana maja radnaja...

Voz je stajao, zvučnik je grmeo cifre o ispunjenju petogodišnjeg plana neke fabrike: slušao ih je srećan kao da sluša o izbijanju revolucije u Nemačkoj, a u

sebi je počinjao prvo pismo iz Rusije Mileni i Vladimiru: Dragi moji, ostvarena je moja nada. Stupio sam na sovjetsku zemlju... Okretao se, gledao: drveće oko stanice, golubovi na krovu, oblaci - sve mu je nekako drukčije ovde iza sovjetske granice. I čim su se ozbiljni graničari vratili sa pasošem i ljubazno mu rekli da može da side s voza i u restoranu stanice snabde se hranom i popije čaj, on je skočio sa voza na sovjetsko tle, da je noć možda bi ga i poljubio, ali mu je takav izliv oduševljenja bio prejak za ozbiljna lica malobrojnih putnika i vojnih službenika i železničara. Ta ga ozbiljnost svih oko sebe ošinula, i on je kao pijan zakoračao, pa stao da razgleda sovjetsku železničku stanicu koja u svemu mora da se razlikuje od stanica u kapitalističkom svetu; i razlikovala se: bila je sasvim skromna, nenalickana, bez namere da zapanji i zavede stranca; naprotiv: čak je i niska i oronula, malo zapuštena i zato još ozbiljnija; ovde se krećom i farbama ne želi da skrrije realnost, a rundela se tek zasađenim cvećem u obliku petokrake, predstavlja spoj lepog i ideološkog, pa je dugo i osmehnuto gledao u to cveće. Sve mu se dopalo. I lenji pokreti sovjetskih železničara u iznošenoj, pohabanoj odeći, i svinja sa dva praseta koja je riškala iza pumpe za vodu, i neka babuška koja je vukla vreću ne mnogo manju od sebe i molila vojnika da joj pomogne utovar, što je ovaj i učinio, sve je bilo nekako obično i ljudsko. A kad je ušao u restoran, baš onako slovenski, da se ne kaže srpski i balkanski neuredan (higijensko prosvetćivanje, zna se, najsporije je prosvetćivanje), kad je, dakle, na šanku ugledao gomilicu zemički i konzervi, nekolicini ljudi koji su sedeli za stolovima, pili čaj i pušili, rođački se osmehnuo: buržoaske novine u Evropi mesecima pišu o gladi i bedi u Rusiji. On u to, naravno, nije verovao, a da je Rusija i stvarno gladna i bedna i da sad svojim očima ne gleda gomilicu zemički, ribljih konzervi i osušenih haringi, to ga ne bi ni iznenadilo ni razočaralo: šta je sve preživela ta nesrećna Rusija za deceniju i po! Revoluciju, građanski rat, rat sa intervencionističkim armijama Evrope, Japana i Amerike, ekonomsku blokadu, kapitalističko okruženje, epidemije i nerodne godine, a sada je u jeku gigantske industrijalizacije i dovršenja kolektivizacije! I da je ta Sovjetska Rusija zaista gladna, bedna i bolesna, kakvom je predstavlja buržoaska, antiboljševička propaganda, on bi je tako jadnu isto tako voleo kao što je voli!

A ljubaznost konduktera i pratioca spavaćih kola, koji su ga, čim je voz krenuo, nudili čajem i komadićima keksa, istinski ga ushitila: tako postupaju prema strancu i nepoznatom čoveku samo sovjetski ljudi! Novi ljudi!

I tako od granice do Moskve, prosto je kliktao kad bi ugledao novu fabriku i novu stambenu zgradu jednostavne arhitekture, kako i pristoji radničkoj zemlji. Posle treće petoletke, zidaće se vile za radnike i sve trudbenike. A onih desetak traktora - simbola kolektivizovanog sela - viđenih na poljima, izazvali su mu oduševljenje koje je morao da podeli sa manje oduševljenim kondukterom i pratiocem spavaćih kola, što je doživeo kao sovjetsku skromnost. Malo je spavao, sedeo je ili stajao uz prozor zagledan u predele, sela, varošice; u svemu je tražio novo i lepo, sovjetsko; video i dosta krovinjara u naseljima, što je odmah i lako pravdao vekovnom zaostalošću carske Rusije i mladošću sovjetske vlasti, koja pod najnepovoljnijim okolnostima, samo svojim snagama, izgrađuje socijalizam. Ako bi mu se

nezadovoljstvo viđenim odužilo, potirao ga lepotom ruskih predela; uživao bi u šumarku breza koje su pupale na brežuljku, u rečici među jasikama, u drvenoj seoskoj kući sa saksijama za cveće pod izrezbarenim tremom.